

372.

Д-р БОГДАН БАРИЛЬСКИЙ

ОПОВІДАННЯ

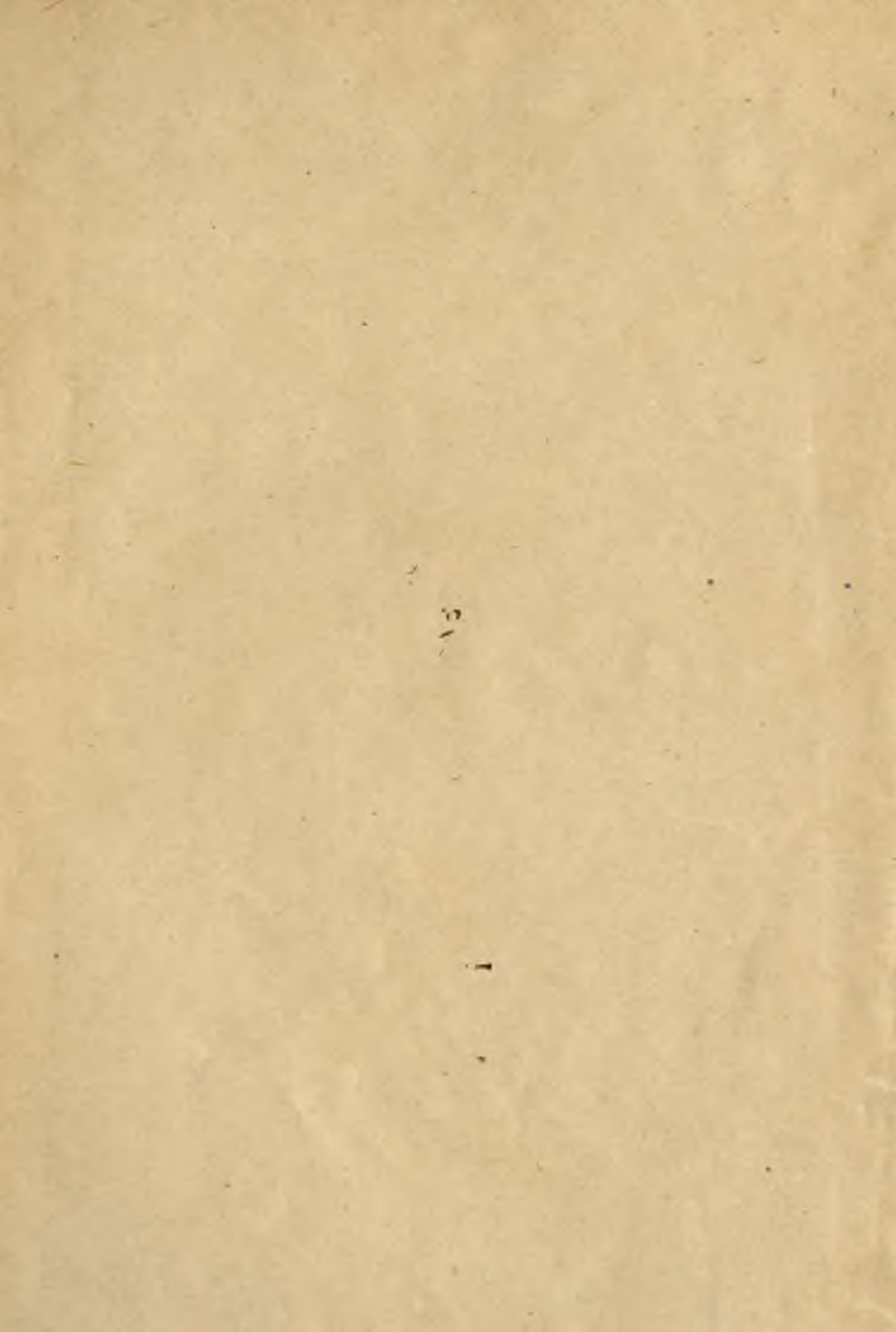
ЗДІЯНОЇ ІСТОРИЇ

ВІД Д-РА БОГДАНА БАРИЛЬСЬКОГО

ОПОВІДАННЯ
З
РІДНОЇ ІСТОРІЇ

МОСКВА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

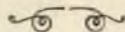

06/10

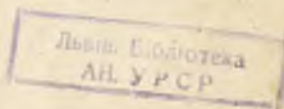
Д-р БОГДАН БАРВІНСЬКИЙ.

ОПОВІДАННЯ З РІДНОЇ ІСТОРІЇ

372.

ЖОВКВА
ПЕЧАТНЯ ОО. ВАСИЛІАН
1911

9(с47.71) (075) ТЗ(2)0,01

~~317168~~

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 56670

372 226

ВСТУП.

I. Що таке рідна історія?

Від непамятних часів хотіли люди знати про те, що діяло ся на сьвітї в минувшинї: які народи заселявали землю в давнину, як они жили, які були у них звичаї та обичаї, яка мова а яка віра, які держави повставали, які царі, королї та князі панували над ними. Доки люди не придумали ще письма, котрим могли були записувати події з минувшини, довідували ся они про минувшину з уст них переказів: батьки оповідали про давні часи своїм синам, діди своїм внукам і так переходили сї перекази з уст до уст, з покоління в покоління. Але чим дальше, тим більше затемнювали ся сї перекази: дещо з них люди призабули, дещо знов додали до них. Так отже в тих народних переказах, повних різних вигадок, годї часто відшукати зерно правди.

Як жеж люди придумали письмо, стали они записувати не лише ті перекази про минувшину народів, які переходили устно від батька до сина, від діда до внуків, але записували також рік по році події свого часу, які або самі бачили, або про них чули. Ті письменні твори, які містили в собі народні перекази і події з минувшини, записані рік по році, звали ся літописями, а люди, що їх писали, звали ся літописцями. Одначе з самих літописей годї мати до-

кладний образ минувшини та життя-буття того або сего народу, бо літописці записували у свої літописи здебільша лише те, що робили царі, королі, князі та знатніші люди, як они жили, як з собою воювали та мирилися, а лише зрідка коли подавали звістки про те, як жив простий нарід (селяни, міщани), які були его звичаї та обичаї. Тому то в новітніших часах учені люди беруть до помочи попри літописи ще інші старі письма (документи), старі закони, завіщання, відчитують написи та оглядають малюнки на старих будівлях і пам'ятниках, збирають або добувають з землі старі гроші, домашні знаряди, вироби з каменя, срібла, золота, заліза. Так довідують ся, як давні люди жили, як будували свої оселі, яка була в них одежа, чим они займали ся: чи війною, чи законодавством, наукою та штукою (будівництвом, малярством, різьбарством, музикою), чи торгівлею та промислом, чи хліборобством, чи скотарством, чи ловецтвом, пчоларством або риболовством, яка в них була мова а яка віра, якого письма они уживали. Зібравши отсі відомости про життя якогось народу в минувшині, доповнюють сі учені люди таким способом се, чого не записано в літописах. На основі всіх тих відомостей, зібраних тими ученими людьми, повстає особна наука, що зве ся історією (дієписею), а учені люди, які нею займають ся, зовуть ся істориками (дієписцями).

Історія є то отже наука про минувшину людського роду, про колишнє життя і долю народів та держав. Історію всіх народів на землі зовемо всесвітньою або всемірною історією; історію нашого народу, до котрого належимо, зовемо рідною історією. З неї довідуємо ся про життя і долю нашого народу та нашої рідної землі в минувшині: як жили наші предки у себе дома, а в яких відносинах оставали до сусідних народів. Історію, а особливо історію свого рідного народу, своєї рідної землі, повинен знати кождий чоловік. Один старинний, високо осві-

чений нарід казав: „Історія є учителькою життя!“
І справді можна з історії навчити ся багато доброго,
наслідуючи добрі діла наших предків, а вистерігаючи ся
їх хиб.

II. Слов'яни.

1. Правітчина Слов'ян, їх назва і розселенє.

Наш українсько-руський нарід належить попри
Великорусів (Москалів), Білорусів, Поляків, Чехів
і інших споріднених народів до великого племені Слов'ян.
Назва Слов'ян походить від слово, се є означала людей,
які говорять зрозуміло в противність чужеродцям, Німцям
(так звали ся у Слов'ян їх західні сусіди Германи), що не
вміють говорити зрозуміло. Правітчиною Слов'ян була велика
область східної Європи, що становила четверокутник,
відмежений на заході рікою Вислою, на півночі Бал-
тійським морем; займав він на полудни краї по середнім
Дністрі (до Карпатского підгір'я) та Дніпрі, а на сході
сточище Дніпра. Тут жили Слов'яни від дуже давних часів
з близько спорідненими Литовцями, які займали північну
частину сеї області над рікою Німаном. Сусідами Слов'ян
були на заході Германи, на півночі та сході Фіни, а на
полудни в Чорноморських степах різні кочовничі
племена, що не мали сталих осель, а випасали коні та
товар і переносили ся з місця на місце.

Як жеж Германи і кочовничі чорноморські племена по-
сунули ся на захід та полудневий захід, стали Слов'яни по-
сувати ся за ними та займати покинені ними великі земельні
простори. А як почав ся з Азії (в IV. століттю по Різдві
Христовім) наплив нових кочовничих племен (або орд) в Чор-
номорські степи, що спричинив великі вандрівки європейських

народів, посунули ся словянські племена ще дальше на захід і полудневий захід.

Так отже заняли Словяни землі від ріки Лаби по Волгу, від Балтийського моря по Чорне і Адриєське море та поділили ся на дві великі галузи, західну і східну (пізнійше прибула ще полуднева галузь), що ділили ся знов на безліч дрібних племен.

2. Заняття, віра і прикмети Словян.

Хоч Словяни ділили ся на велике число дрібніших племен, то одначе були они з собою споріднені походженням, мовою, вірою і обичаями. Головними заняттями Словян було хліборобство, пчолярство, ловецтво та риболовство. Віра у них була поганська: они почитали сили природи, а особливо найвисше божество сьвітла, що мало у різних племен різні назви. Крім сего вірили они в велике число добрих і злих духів та в посмертне житє. Словяни не були так воєвничі, як їх західні сусіди Німці; они були сьпівольбні та гостинні, але великою хибю їх була незгідливість та брак карности, бо Словяни були вельми свободолюбні і не любили слухати нікого старшого, то є не любили мати над собою ніякого начальника. Тому часто они з собою сварили ся та воювали, а з сего користали їх несловянські сусіди, підбивали їх та вигублювали так, що з деяких словянських племен не остало нині навіть сліду.

3. Перші словянські держави. Початки Польщі.

Найгрізнійшими сусідами Словян були на заході Германі або Німці. Принявши християнську віру, старали ся они розширити її також серед поганських Словян, з якими поводили ся дуже жорстоко та вигублювали їх огнем

і мечем. Грозила проте Слов'янам велика небезпека, тож хоч жили они доволі часто в незгоді і нерадо слухали когось старшого, всеж таки спільна недоля доводила деколи дрібні і незгідливі племена до опам'ятання та до взаємної злуки. Они вибирали собі спільного начальника, під проводом котрого боронили своєї вітчизни проти ворогів. В сей спосіб повстали серед чесько-моравських племен перші слов'янські держави, з яких дійшла до більшого значіння Велико-моравська держава (830—906.). Але ті держави не тривали довго, бо після смерти їх основників внутрішні сварки ослаблювали знов їх силу. Се виходило лише в користь сусідніх Німців, Аварів або Обрів (було се турецьке плем'я, що розсіло ся над середущим Дунаєм і Тисою, підбивши тамошних слов'янських поселенців) та фінського племені Мадярів або Угрів, що заняли оселі Аварів по упадку їх держави. Подібно зі злуки більшого числа слов'янських племен повстала також Польська держава. Почин до неї дало лехіцке плем'я Полян (над рікою Вартою), що підбило инші споріднені племена. Першим князем Польської держави, про котрого знаємо щось певного, був Мєшко I. (Мечислав) з роду П'ястів, якому Польща завдячує світло Христової віри (966. р.).

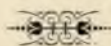
4. Введенє християнства серед Слов'ян.

Християнська віра ширила ся серед поганських народів Європи з двох головних огнищ: з Риму, колишньої столиці Римського цїсарства та з Царгорода (званого також Константинополем або Візантією), столиці Грецького або Візантійського цїсарства. З Риму розходила ся християнська віра в римськїм або латинськїм (західнім) обряді, з Царгорода в грецькїм (східнім) обряді. З Царгорода понесли між Слов'ян світло Христової віри два братя: св. Кирило і Методий, що походили з міста Солуня (на захід від Царгорода); їх батько був Грек, а мати Слов'янка. Св. Кирило

винайшов письменні знаки, приноровлені до словянської мови (т. зв. глаголицю) та спільно з Методієм переложив св. Євангеліє на словянську мову, яку названо пізнійше церковно-словянською або старо-болгарською мовою. Була се мова словянських племен, що жили над до-лішнім Дунаєм. Їх підбило фінське плем'я Болгарів, що змішалися зі Слов'янами і прийняли їх мову, а оставили їм лише своє ім'я.

На просьбу велико-моравського князя Растича, який не хотів приймати світла Христової віри від ворожих Німців, післяв єму грецький цісар обох братів, Кирила та Методія, що прибули до Морави (863. р.) і на вернули цілий моравський нарід на християнську віру після грецького обряду. Мовою богослуження була словянська мова. Се не подобалося німецькому духовенству, яке старалося ширити серед Слов'ян християнську віру після римського обряду; тому внесло оно на обох братів зажалення до папи, яко зверхника цілої Церкви. Св. Кирило і Методій удалися до Риму на оправдання, а папа не лише одобрив їх діяльність, але поставив навіть Методія єпископом. За великі заслуги прозвано обох братів „Апостолами Слов'ян“.

Греко-словянський обряд не удержався однак довго між західними Слов'янами, бо після смерті Методія випергго звідси римський обряд, а наслідники Методія перенеслися до Болгарії. Св'яті книги списано тут новим словянським письмом, названим після св. Кирила кирилицею (її уложив болгарський єпископ Климентій). Греко-словянський обряд розширився враз з св. книгами і кирилицею між східними Слов'янами, а прийняла його також наша Русь. Польща (подібно як інші західні словянські народи) прийняла Христову віру після римського обряду за пановання князя Мєшка I. (966. р.).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ.

I. Українсько-руський нарід і єго землі.

1. Імя і історичний розвиток імени українсько-руського народу; простір і численність.

Руский нарід, що инакше зве ся малоруским, українсько-руським або полуднево-руським, належить до східно-словянської галузи та заселює в збитій масі великий простір східно-європейської низини між 45° і 53° північної географічної ширини а 21° і 44° східної довжини (після полуденника Грініч).

Нині уживає наш нарід загально імени „українсько-руський“ для відріжнення від нівнічно-руського, московського, або велико-руського народу. Історичне імя нашого народу є: Русь, Русин, руский. Предки московського народу не мали зразу одного спільного імени, аж пізнійше стали звати ся від одного зі своїх князівств, Московського князівства, що виринає в XIII. століттю, московским. Колиж наш нарід утратив свою

державну самостійність, тоді московський нарід, над якого предками панували в давнину князі з того самого роду, що й над нашим народом, став прозивати себе з сего згляду „руским“ народом (в XIV. ст.), а навіть „великоруским“, прозиваючи наш нарід несправедливо „малоруским“, бо „Малою Русію“ звала ся лише частина Рускої держави: Галичина і Волинь, а не ціла держава і нарід. Тож щоби заявити свою відрубність від московского народу, почав наш нарід новішими часами прозивати себе „українсько-руским“ народом. Старе історичне ім'я „руський“ получив наш нарід в одно з новим іменем „український“, яким вже від XVI. століття прозивала ся частина нашого народу на середнім і нижнім Подніпров'ю. Імени „український“ уживали вже в XII. та XIII. століттю на означенє пограничних земель нашого народу (Україна) наші літописи. Старе історичне ім'я „Русин, руский“ заховало ся нині ще в Галичині.

Всього українсько-русского народу буде около 33 міліони. Живе він не лише в полудневій Росії (около 26 міліонів) і в Австро-Угорщині (около 4½ міліона, де займає східну Галичину, підгірський пояс західної Галичини, північну Буковину та північно-східну Угорщину). Крім того розкинений він також у великім числі в інших землях Росії та Австро-Угорщини, в Азії та Америці (разом около 2½ міліона), куди переселив ся в новіших часах з Європи.

2. Границі земель українсько-русского народу тепер а давно.

Границі области, заселеної українсько-руским народом, не все були однакові, бо часто они зміняли ся. Нині сягають они на заході поза ріку Сян і Буг, на полудневім заході поза Карпати, на півночі поза ріку Припеть і Десну, на сході по ріку Дін та Донець; полудневу

границю становлять береги Чорного та Азовського моря; на полудневім сході сягають границі українсько-руської області далеко поза Азовське море, над ріку Кубань і проникають глибоко в Кавказкі гори та прикаспійські степи.

В давнину були ці границі дещо відмінні від нинішніх границь. Кочовничі орди, що напливали з Азії, випирали українсько-руське населення з його східних та полудневих областей так, що було оно приневолене шукати собі нових осель на заході і полудневім заході. Тому то західна і полуднево-західна границя сягала в давнину дальше, чим нині. Як жеж кочовничі орди перестали в новітніших часах непокоїти наш нарід, став він вертати назад в покинені землі. Через те розширилися знов границі на сході і полудни, а зате звузилися вони на заході і полудневім заході під напором сусідів з сеї сторони.

3. Слов'янські предки українсько-руського народу.

Слов'янські предки українсько-руського народу, які заняли свої теперішні землі в часі загального розселення Слов'ян, ділилися на кілька племен. В осередку, на правім березі Дніпра, в околицях Києва, сиділи Поляни, що звалися так від своєї полудневої області, „чистого поля“. Їх сусідами на заході були Деревляни, так названі від своєї лісової області, яку заселявали. Східними сусідами Полян були Сівер'яни. На правім березі нижнього Дніпра сиділи Уличі (або Угличі), які посунулися пізніше в область ріки

Бога. Між Дунаєм а Дністром сиділи Ти-
верці, а над Бугом Дуліби. Нічого не знаємо
одначе, яке племя сиділо в області Дону і в кар-
патских краях*). Хоч ті племена жили зразу
кожде віддільно та не становили одного народу,
то одначе були они з собою вельми споріднені
і з них витворив ся протягом часу оден великий
українсько-руський нарід, що своїми тіле-
сними і духовими прикметами (зверхнім вигля-
дом, будовою тіла, мовою, звичаями та обича-
ями) відрізняє ся різко від своїх словянських су-
сідів: Великорусів, Білорусів, Поляків
і Словаків.

4. Зверхний вигляд, занятя, і прикмети.

Предків українсько-руського народу описують
сучасні літописці яко людей високого росту,
з русявим волосем, синими очима та здоровим
румяним лицем. Жили они головно з хлібороб-
ства, а також випасали худобу, ловили рибу,
а в лісах ловили звіра та годували пчоли.
Крім сего вже тоді широко розвинув ся був
у них домашний промисл, як кушнірство,
ткацтво, гончарство і ковальство. Зі
своїми сусідами вели торгівлю головно фу-
трами, воском, медом та невільниками, а взаміну
за те діставали від них шовкові тканини, вино,

*) Кривичі, Дреговичі і Радимичі були предками нинішних
Білорусів. Вятичі були предками нинішних Великорусів. Словени
в околицях Новгороду Великого були мабуть поселенцями зпо-
серед українсько-руських племен. Над предками Білорусів, званих також
західно-руським народом, панували в давнину, як і над предками
Великорусів, князі з того самого роду, що над українсько-руським на-
родом. Тому то й предки Білорусів почали уживати історичного імени
українсько-руського народу: Русь, руский.

полудневі овочі та металеві вироби. Подібно як інші Слов'яни, були наші предки сьпіволубні та гостинні, але ізза великої свободолубности не було у них громадської лучности і карности; через те приходило між ними до частих сварок а навіть війн.

5. Віра і релігійні обряди.

Віра в наших предків, як і в інших Слов'ян була поганська; они почитали сили природи та представляли собі їх яко богів. І так думали они, що грім та блискавиця походять від бога Перуна, що сонце се Даждь-бог або Хорс. Велес або Волос був богом богатства та достатку і опікуном господарства, особливо худоби, а бог огню звав ся Сварожиц. В різних місцях стояли ідоли (образи) тих богів, до яких наші предки молили ся та складали їм жертви. Були ще у наших предків менші божества, що звали ся бісами і русалками. Крім сего вірили они в посмертне життя, що душа не вмирає з чоловіком, а живе дальше на тамтім сьвітї. Тому то ховаючи небіжчиків, клали їм наші предки у могилу страву та різні річи, яких люди уживають за життя (зброю, домашні знаряди). Обходили наші предки різні сьвята: як в зимі ставав день довший (коло теперішного Різдва), витали они поворот сонця на весну та прихід нового року і се сьвято звало ся колядою; прихід весни витали веснянками і весняними грами, а на поворот сонця з літа на осінь було сьвято Купала. В часї сего сьвята молодіж збирала ся вечером, сьпівала пісні в честь сонця, палила огні, через які ска-

жали хлопці, а дівчата плели з цвітів вінки та пускали їх на воду. Осібного стану жерців (святих) у наших предків не було; були лише знахори, т. зв. волхви, які мали у народі велике поважання і були радниками у всяких релігійних справах та віщували будучину.

6. Домашнє, родинне та суспільне життя.

Жили наші предки великими родинами або сім'ями, що господарили на спільній землі. Хати будували собі з дерева або ріща та обліплювали глиною; поживою служив їм хліб, каша, овочі, м'ясо та риба, а нап'итком мід і пиво. Одяг був ще дуже звичайний: сорочка, штани, свита, у багатших плащ, крім сього чоботи, постолі, личаки, шапка плетена або шкіряна. Головою сім'ї був батько або взагалі хтось старший. Отсі старші в сім'ях сходилися для громадських справ на раду, що звалася вічем і там пораджували та рішали у спільних справах, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, яких вибирала собі громада (то є більша кількість родин), але вони не мали великого значіння, бо всякі справи рішало віче, а князі мусіли його слухати.

Для оборони ставили наші предки гори: се були укріплені місця деś серед лісу чи багна, або на високих горбах, оточені валами з дерев'яними частоколами та ровами. Тут хоронилися наші предки перед ворогом в часі небезпеки з майном та сім'ями. Як жеж треба було боронитися перед ворогом, або виступити проти нього в поле, мали наші предки до сього різного роду зброю.

Зброю становили головню два роди спис з зелїзними вістрями: копие і сулиця, крім сего ніж, сокира, топір, праща (до кидання камінем), лук з тетивою та стрілами, які ховано в тулу (сагайдак), меч, щит (яким заслонювано тіло перед ударом списи або меча) та шолом (зелїзна шапка). Знатнійші люди мали ще броню, то є зелїзну сорочку.

II. Казочна історія України-Руси.

1. Переказ про св. Андрея і основанє Києва.

Люди зразу не вміли записувати подій з минувшини, а подавали їх з уст до уст в видї народних переказів; тож історія кожного народу, а так само й історія українсько-руського народу починає ся народними переказами. Через те про початкову історію нашого народу годї нам довідати ся властивої правди і тому то зовемо її казочною історією. Перекази про початкову історію нашого народу зібрані в нашій найдавнішій літописи, що зве ся „Повість давних літ, звідки взяла ся Руська земля, хто перший почав в Києві княжити і як повстала Руська земля“.

Літописний переказ оповідає, що в місце, де вливає ся Дніпро у Чорне море, прийшов Хри-

стовий апостол св. Андрей, щоби навчати людей св. віри. Він пішов горі Дніпром і станув під горами на березі та промовив до своїх учеників: „Чи бачите сї гори? На сих горах засияє ласка Божа; тут повстане великий гóрод і многі церкви“. Потім вийшов на гори, поблагословив їх та застромив в них хрест. В сїм місци повстав опісля Київ (гляди образок 1.), столиця Рускої держави.

А Київ повстав в сей спосіб, як каже переказ, записаний у нашу найдавнішу літопись. Серед племені Полян жило трех братів: Кий, Щек і Хорив та сестра Либедь. Они заложили на горах гóрод, прозвали его після імени найстаршого брата Києвом (гл. образок 2.) та княжили тут над Полянами аж до своєї смерті*).

2. Літописне оповіданє про закликанє Варягів: Рюрик, Аскольд і Дир.

Не добре жило ся Полянам після смерти їх князів. В сусідстві Полян, в степах, жили Хозари (нарід турецького походження, а жидівської віри), які присилювали Полян платити їм данину. Сусідні з Полянами словянські племена приневолені були знов платити данину Варягам (Норманам), що приходили з далекої півночі та запускали ся на своїх легких човнах долі Дніпром у Руске (Чорне) море аж до самого Царгорода і наймали ся там на війскову службу у грецьких цїсарів. Спільна недоля погодила словянські племена; они забули на свої сварки, зібрали ся

*) Ще нині є в Києві гори, що звуть ся Щековиця та Хоривиця і річка Либедь.

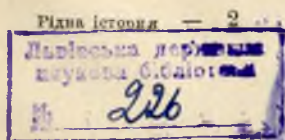
разом та прогнали Варягів за Варяжске (Балтійске) море. Але ся згода не тревала довго і Слов'яни зачали знов сварити ся та воювати між собою. Тоді сказали они самі до себе: „Пошукаймо собі князя, котрий володѣв би над нами і судив нас після права“. Післали они тоді послів за море до Варягів. На сей заклик прибув до них князь Рюрик з племені Русь з братами та дружиною (війском) і осїв в Новгороді Великім над Ільменьським озером (гл. образок 3.). (Було се, як каже літопись 862. р.).

Від Рюрикової дружини відділили ся два Варяги, Аскольд і Дир та поплили Дніпром шукати собі долі в Греції. Шливучи по Дніпрі, они побачили над Дніпром на горах місто і спитали, чий то гóрод. А коли міщани оповіли їм, що їх князі повмирали, ониж самі платять данину Хозарам, Аскольд і Дир остали в Києві і стали київськими князями.

3. Князь Олег Віщий.

По смерті князя Рюрика став князем его свояк Олег, яко опікун малолітнього Рюрикового сина Ігоря. Олег поплив з дружиною долі Дніпром та прибув до Києва, де сиділи Аскольд і Дир. Підступом закликав він їх до себе, взяв на руки малого Ігоря і сказав до них: „Ви не князі, а навіть не з княжого роду, але я є з княжого роду, а се Рюриків син“. Після сего велів Олег убити Аскольда і Дира*), а вказуючи на Київ, сказав: „Се най буде мати ру-

*) Ще нині є в Києві могила, що зве ся Аскольдовою (гл. образок 4.).

ських гóродів". І почав тут княжити, а Кїїв став з сеї пори столицею Рускої держави.

Лїтопись оповїдає, що Олег був дуже воевичим князем. Він не лише підбив під свою владу велике число словянських і фїнських племен та злучив їх землі в одну велику державу, але взяв 2000 човнів, набрав по 40 людей в кождий та виправився походом на Царгород. Греки заперли ся в місті, а Олег виїшов з дружиною на беріг, попалив околицю та підступив під сам гóрод. Раді-не-раді приневолені були Греки просити Олега о мир. Він пристав на се, набрав від них багато золота, аксамиту, шовку, вина, овочів і всякого добра та вернувся домів. Передтим на знак побіди повісив Олег свій щит на царгородських воротах. За те прозвав нарід Олега „Віщим“, то є хитрим або мудрим.

Олег вмер дивною смертю. Лїтопись оповїдає, що раз спитав він одного знахора (вохва), від чого він умре. Знахор відповів, що умре він від свого улюбленого коня, на котрім завсїгди їздить. Олег казав годувати коня, держати его в стайні, але сам більше не їздив на нїм і не бачив его. Міжтим пішов Олег з дружиною на Царгород, а як вернув з походу до Києва, спитав: „Деж тепер мій кїнь?“ Їму сказали, що его кїнь давно вже згинув, а его кістки викинули на поле. „От все то неправда, що казав знахор; кїнь згинув, а я жию!“ Після сего поїхав Олег подивитися на кістки коня. Приїхавши, наступив на череп коня і промовив усміхаючи ся: „Чи вжеж менї доведе ся умерти від сего черепа?“ Тільки що вимовив ті слова, як з черепа вилїзла гадюка і вкусила его в ногу. Олег занедужав наслідком сего і вмер, оплакуваний цілим народом.

ПЕРША ДОБА.

Від початків Рускої держави до утрати
її самостійности та переходу під владу
Литви і Польщі.

І. СВ. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

(979—1015).

1. Початки Рускої держави.

Все те, що наш найстарший літописець записав у свою літопись (а писав він її доперва в половині XI. століття) про початки Рускої держави (гл. стор. 15—18., уст. 1—3.), дуже непевне. І так зовсім непевне те, чи дійсно Варяги були єї основниками і чи они звали ся „Русию“, як каже літопись, бо імя „Русь“ держало ся вже від дуже давних часів, ще перед приходом Варягів, над берегами Чорного моря, яке звало ся Руским морем. Імя „Русь“ звязане було з околицями Києва і з племенем Полян, яких навіть сама літопись доволі часто називає „Поляни-Русь“, а в яких землі плила річка Рось (права притока Дніпра, на полудне від Києва), що нагадує дуже імя „Русь“. Не маючи отже крім непевного літописного оповідання ніяких певних відомостей про початки Рускої держави, можемо про те лише здогадувати ся.

Полянська земля лежала над великим водним шляхом, над рікою Дніпром, яка лучила північні землі з Чорним морем. Дніпрові притоки лучили знов Полянську землю зі Сходом та Заходом, а крім сего вели сюди зі Сходу та Заходу

сухопутні шляхи. Не диво отже, що в Полянській землі розвинула ся з давних давен торговля, а єї осередком став Київ, що лежав над головним водним шляхом, над Дніпром. З усіх усюдів прибували до Києва водними і сухопутними шляхами купці сусідних народів зі своїми товарами. Але Поляни-Русь не вдовольяли ся сим і собі їздили в сусідні землі, чи водними чи сухопутними шляхами на захід та схід, північ і полудне, торгували там своїми власними товарами, а привозили домів чужосторонні товари. Найбільше оживлену торговлю вели Поляни-Русь з Грецією, запускаючи ся Дніпром на своїх легких човнах у Чорне море, а звідтам у Царгород (гл. в додатку оповідане 1.).

Так отже через торговлю назбирало ся в Києві доволі богатих людей, а знатнійші зпоміж них звали ся боярами (боярин=болярин, то є більший, знатнійший; гл. образок 7.). Для охорони майна сих богатих людей та для охорони купців, що їздили в далекі землі, треба було відважних військових людей, які боронилиб їх перед сусідами, що раді були їх добро пограбувати. Через те зібрало ся в Києві чимале військо, що боронило міста від сусідів та ходило з купцями, як они везли свої товари в чужий край. На чолі сего війська, дружини (гл. образок 6.), стояв київський князь. З сею військовою дружиною ходили князі не лише з купцями, але й підбивати сусідні племена та збирати серед них „полюде“, то є данину, або просто грабувати та набирати всякої добичі в сусідних землях.

Осьтакими дружинниками, що наймали ся в службу київських князів, були здає ся й Варяги, що прибували сюди Дніпром з півночі та приймали від Полян імя „Руси“ (Варяги-

Русь). Імовірно на тій основі повстало літописне оповіданє про початок Рускої держави: найстарший літописець, який бачив ще в Києві Варягів та чув, що они звали себе „Русию“, придумав оповіданє, що ось то Варяги з племені „Русь“ були основниками Рускої держави.

2. Перші київські князі: Олег, Ігор, сьв. Ольга, Сьвятослав.

Першим історичним київським князем, то є таким, про котрого знаємо щось певного, був князь Олег. Він був славний війнами і походами, тож наш найстарший літописець записав про него багато переказів, а нарід прозвав его „Віщим“ (гл. ст. 17., уст. 3.). Напевно знаємо про него лише те, що він в 911. р. списав торговельну умову з Греками. По нїм князював в Києві Ігор, що ходив походом на Царгород, але сей похід скінчив ся нещасно. Він списав подібно як Олег торговельну умову з Греками (в 944. р.), але небавом згинув, вбитий Деревлянами, серед яких збирав зі своєю дружиною данину. За вбійство Ігоря пімстила ся дуже на Деревлянах его жінка Ольга, прозвана опісля „Сьвятою“, бо приняла з Царгорода Христову віру.

Наш найстарший літописець подає такий переказ про охрещенє Ольги. Она поїхала в Царгород з послами, купцями і знатними жінчинами. Там так сподобала ся грецькому цісареві, що він хотів її сватати. Ольга не противила ся сему, але просила, щоби її вперід охрестили, а цісаря просила на хрестного батька. Як тільки Ольгу охрестили, тоді цісар почав її знов сватати, але она не хотіла іти замуж, кажучи: „Християньський звичай такий, що хре-

стний батько не може женити ся зі своєю хрестною дочкою". На те сказав цісар: „Перехитрила ти мене, Ольго!", обдарував її золотом та сріблом і відпустив у Київ. Тут вговорювала она свого сина Свѣтослава, щоб і він охрестив ся, але Свѣтослав не хотів. „Як я прийму новий закон, нову віру, то моя дружина буде сьміяти ся з мене", сказав він Ользі і до смерти остав поганином.

Свѣтослав, що став київським князем по своїм батьку Ігорю, вславив ся дуже своїми походами. Вже єго попередники підбили велике число не лише словянських племен, що сусідували з Полянами, але також значне число несловянських (фіньських) племен. Свѣтослав продовжав сї підбої, а особливо вславив ся тим, що виправляв ся походом на фіньських Болгар над Окою та Волгою та розбив зовсім Хозарів, які добре дали ся в знаки Полянам (гл. ст. 16., уст. 2.). Забажав він також завоювати Болгарию (на полудни Дунаю; гл. ст. 8., уст. 4.) та Греки того єму не дали (гл. в додатку оповіданє 2.). Під сю пору стала нападати на Русь дика азійська орда Печенігів. Вертаючи домів з походу, попав Свѣтослав над Дніпром в їх засідку та наложив головою.

Літописи заховали нам гарні описи про вигляд, добрість та витривалість князя Свѣтослава.

Оден Грек, що жив недовго після Свѣтослава, так описує єго: „Свѣтослав був середного росту, не занадто високий, але й не низкий, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, бороду оголену, на верхній губі густе волосє, голову зовсім оголену; з одного боку висів чуб, що означало знатний рід; шию мав здорову, плечі широкі і взагалі дуже добре був збудований; здавав ся якимсь понурим і диким; в однім усі висіла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з дорогим камінцем посередині; одіж на нїм була біла, нічим не ріжнилася від інших, окрім чистоти". А наша літопись так пише про Свѣтослава: „Був він хоробрий і легкий та богато воював. Не возив за собою возів, нї казана, не варив

м'яса, але нарізавши тоненько чи конину, чи зів'яну, чи воловину, пік на углях і так їв, не мав і шатра, а підстелював на спане конячу опону, а під голову сідло; такіж були і єго вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

3. Володимир Великий відбудовує Руску державу. Відносини до сусідів.

Після смерти Сьвятослава остало трех єго синів: Ярополк, Олег та Володимир. Але між братами не було згоди; они розпочали з собою боротьбу о батьківські землі, серед якої два старші братя згинули, а остав лише сам Володимир. Як Володимир став київским князем, забажав скріпити Руску державу, котра після смерти єго батька Сьвятослава децю була ослабла. Він позбирав наново ті землі, які вже передтим належали до Києва, а потім відпали та прилучив до них ще нові, дальші землі. Важним здобутком для Руси були Червеньські гори над Сяном та Бугом (Перемишль, Червень), о які часто потім спорили з собою Поляки та Русини. На місце дрібних місцевих князів і намісників, які сиділи доси по більших городах в тих землях, посадив Володимир своїх синів, через що зв'язав ті землі ще тісніше з осередком держави, Києвом.

Володимир жив у згоді з князями сусідних народів: з угорским, ческим та польским. З польским князем були лише зразу якісь непорозуміння. У Поляків княжив під сю пору син Мешка I. (гл. ст. 7., уст. 3.), Болеслав Хоробрий, що видав свою дочку за Володимирового сина Сьвятополка. Болеслав

бажав здає ся відобрати від Володимира забрані Червеньські гóроди. Мабуть за намовою свого тестя готовив Сьвятополк повстанє проти свого батька, але сей довідав ся завчасу про те і велів увязнити сина та єго жінку. З сего приводу заносило ся кілька разів на війну Володимира з Болеславом. Одначе за життя Володимира до сего не прийшло і в другій половині Володимирового князювання панувала між ним і польським князем згода. Богато клопоту мав Володимир з Печенігами, що вбили були єго батька Сьвятослава (гл. ст. 22., уст. 2.) і заганяли ся аж під Київ. Часто приходило ся Володимирови з ними воювати (гл. в додатку оповіданє 3.).

4. Відносини до Греції. Охрещенє Руси. „Двоєвіре“.

Як вже Володимир злучив у своїх руках численні землі та утворив з них сильну державу, хотів піднести єї значінє спорідненєм з грецькими цїсарями, що були тоді найславнійшими та наймогутнійшими володарями в Европі. В нагороду за війскову поміч, яку дав був Володимир грецьким цїсарям Васи́леви та Константи́нови, зажадав він, щоби они віддали за него свою сестру Анну. Але грецькі цїсарі годили ся на се під умовою, щоби Володимир, який був доси поганином, охрестив ся. Колиж Володимир приняв справді Христову віру (гл. в додатку оповіданє 4.) 988 р. та дістав при хрещеню імя Васи́лия, яко імя свого будучого шурина, грецького цїсаря, а горді цїсарі не хотїли мимо сего віддавати своєї сестри за руського

князя, Володимир приневолив їх до сего силою. Він виправив ся походом на грецке місто Корсунь (на Кримскім півострові) та здобув его. Тоді перелякані цїсарі післали царівну Анну до Корсуня, де Володимир повінчав ся з нею. Мабуть тодіж прислано Володимирови корону і пишну цїсарську одежу, в яких бачимо Володимира на грошах, котрі він казав бити в Києві (гл. образок 8. і 10.).

Після охрещеня заходив ся Володимир коло того, щоби християньска віра розширила ся по всіх землях его держави. Вже тоді було досить християн на Русі, бо християнство діставало ся туди через часті зносини з Грецією. За Ігоря була в Києві церква св. Ілїї, а жінка Ігоря, Ольга, охрестила ся по смерті свого чоловіка (гл. ст. 21., уст. 2.). Але Володимир бажав, щоби цїлий его нарід прийняв сьвітло Христової віри. Наперед велїв він охрестити Київлян, а пізнійше хрещено нарід по інших гóродах та селах. Деколи доводило ся заводити християнство силою, бо нарід, що звик був до своєї поганьської віри, не хотїв єї так легко покидати. З Греції та Болгарії закликав Володимир на Русь багато сьвящеників, також єпископів і митрополитів, казав їм учити наших людий і настановляти з них сьвящеників. По гóродах та селах велїв нищити поганські ідоли та ставити на їх місце церкви.

Та мимо сего простий нарід, особливо в відалених околицях, по селах, довго не покидав ще своїх поганських звичаїв та обрядів і хоч ходив до церкви, держав ся одначе старої поганьської віри: справляв сьвята християнські і свої давні поганські. На християнських сьвятих попереносив нарід прикмети своїх поганських богів: св. Ілля заступав місце Перуна, св. Юрій місце Даждь-бога, св. Власий місце Волоса; на Різдво Христове обходив нарід поганське

свѣято коляди, а на св. Івана Хрестителя обходив свѣято поганьського Купала (гл. ст. 13., уст. 5.). Так отже повстала мішанина християнських і поганьських обрядів, що зве ся „двоевірем“. Від того часу ще й доси задержали ся в нашім народі по селах дуже давні поганьскі пісні: коляди, веснянки, купальні пісні та дуже давні звичаї, особливо на Різдвяні свѣята та на Купала.

5. Культура*) на Русі за Володимира: будівництво, штука, гроші, осьвіта.

Володимир бажав приподобити свою державу в усім до Греції. Звідтам приняв він зі своїм народом християнську віру, котра яко добре впорядкована віра, з принадною, пишною відправою, з духовним начальством, допомогла ему богато кріпше зєдинити державу і зміцнити княжу владу. З Греції закликав Володимир майстрів та казав їм вимурувати гарні церкви в Києві і по инших городах. В Києві поставив він т. зв. „Десятинну церкву“ (єї останки заховали ся до наших часів; гл. образок 16.), бо давав на неї десяту часть зі своїх доходів; побудував також кам'яний княжий терем (палату). З Греції спроваджував свѣяті образи (ікони) та статуї, а майстрам велів бити рускі золоті та срібні гроші (гл. образок 10.).

З християнством прийшла на Русь з Греції та Болгарії наука, осьвіта, книги. Книги були зразу церковні, переложені на церковно-слов'янську (старо-болгарську) мову (гл.

*) Культура, се латинське слово, а значить все те, що вдіав сам чоловік, а чого не було готового в природі (зв'язки, наука, пісні, малюнки, будівлі). Тож навіть те, що вдіали дикі, неосьвічені люди, є вже зв'язком культури (н. пр. камінні сокирки і ножі, вістря стріл з риб'ячих остей).

ст. 8., уст. 4.), досить подібну до тодішньої нашої. А коли навчилися люди на Русі слов'янського письма (найстарше знане руске письмо з XI століття, гл. образок 7. і 20.) стали і в нас перекладати та списувати книги не лише церковні та духовні, але й такі, з яких можна було довідатися, що діялося в світі (літописи; гл. ст. 3—4.). Взагалі Володимир дбав про освіту; він казав зпосеред знатніших родин брати дітий та віддавав їх на книжну науку.

6. Внутрішнє правління Володимира: відносини до громади.

Сила Володимирової держави лежала не лише в сій, що по різних містах посадив він своїх синів (гл. ст. 23., уст. 3.) та зєдинив в сій спосіб усі землі з осередком держави. Він забажав скріпити державу ще більше внутрішньою добровільною зв'язю, щоби міста і землі корилися київському князеві не лише зі страху перед дружиною, але щоби бачили свою вигоду і користь в тій, що належали до Рускої держави. Для того він старався придобити собі громаду, здобути її любов і ласку. Він не правив самовільно з дружиною, а закликав на пораду і громадських старців, то є старших, поважніших людей. Також справляв пири та празники, на яких гостив людей з різних міст, а особливо годував у себе на дворі бідних людей, калік і сиріт. З того пішла про Володимира слава, яко про „ласкавого“ князя, котрого нарід звав у піснях „ясним сонцем“.

Вмер Володимир не дуже ще старий (1015. р.). Перед смертю прийшло було до непорозуміння між ним, а його сином Ярославом, що сидів в Новгороді Великім та не хотів батькови платити данини. Володимир ладився до походу та смерть перешкодила йому. Руска Церква прозвала його „Святим, Рівноапостольним“, а нарід „Великим“.

II. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ. (1019—1054).

1. Боротьба о Київ.

Зараз після смерти Володимира захопив Київ у свої руки його син Святиполк, що під той час був при батьку. А щоби забезпечити ся в посіданю Києва, почав він убивати своїх братів: велів убити Бориса, Гліба та Святислава*). Те саме ждало також Ярослава. Але він зібрав військо, пішов походом на Київ та прогнав Святиполка, який утік до Польщі до свого тестя Болеслава Хороброго (гл. ст. 23., уст. 3.). Болеслав дав поміч своєму зятєви і рушив (1018. р.) разом з ним на Русь. По дорозі стрів его недалеко границі Ярослав, але Болеслав розбив его військо так, що Ярослав приневолений був утікати. Київ не зміг оборонити ся та піддався

*) Ще доси в Карнатах, в околиці Сколього над рікою Опором є „Святославова могила“. Тут після народного переказу вбито Святослава, як втівав на Угорщину.

Болеслави, який посадив тут знов на княжій столі (так звало ся на Руси княже золотоковане крісло) Святиполка. Вертаючи з Києва, заняв Болеслав для Польщі Червеньські гори, які ще Володимир прилучив був до своєї держави (гл. ст. 23., уст. 3.).

Польський літописний переказ (з початку XII. століття), бажаючи звеличити свого князя оповідає, що Болеслав Хоробрий, їздячи до Києва, ударив своїм мечем в Золоті ворота (так звали ся они від сего, що були криті золоченою бляхою). Меч вищербив ся та став звати ся від сего часу „szczerbies“. Але сей переказ є лише простою казкою, бо Ярослав побудував Золоті ворота що йно в 1037. р. після смерті Болеслава Хороброго (вмер 1025. р.), отже за Болеслава їх ще не було.

Але панованє Святиполка не було довге, бо небагом рушив знов Ярослав на него з великим війском та прогнав его з Києва. Прийшло між ними до кровавої битви, в якій побідив Ярослав. Святиполк утік на Захід і там десь пропав. За братовбійство прозвав его нарід „Окаянним“. Прогнавши раз на все Святиполка, поріжнив ся Ярослав ще з одним братом, Мстиславом. Але се був князь відважний, воевничий, лицар-воєк, тож він переміг Ярослава. Від тоді жили они оба в згоді. Після смерті Мстислава удало ся Ярославови зібрати в одних руках майже всі землі, які за Володимира належали до Києва та відобрати назад Червеньські гори, котрі Болеслав Хоробрий прилучив був до Польщі.

2. Відносини до сусідів.

Руска держава була велика і слава за Ярослава, як і за его батька. Майже з усіма

більшими тодішніми володарями був Ярослав посвоячений: його жінка була донькою шведського короля, його син був жонатий з грецькою царівною, одна донька Анна (гл. образок 9.) була віддана за французького короля (її власноручний підпис „Ана рѣина“, то є Анна королева, заховав ся до наших часів; гл. образок 20.), друга за норвежського. Свою сестру видав Ярослав за польського князя Казимира (т. зв. Відновителя, бо він двигнув з занепаду свою державу), а угорський король був також оженений з рускою княжною. Сусіди забігали часто у Ярослава о поміч; особливо своєму шуринови, польському князеви Казимирови поміг він багато, бо той не міг собі сам дати ради в своїй державі через часті ворохобні своїх підданих.

Ярослав вславив ся тим, що знищив зовсім орду Печенігів (гл. ст. 22., уст. 2. і ст. 24. уст. 3.). Під напором інших диких орд, які переогодом прийшли на Русь, загнали ся Печеніги аж під Київ. Та Ярослав видав їм рішучу битву, яка закінчила ся повною перемогою Русинів. Від сеї пори щезли Печеніги зовсім і не непокоїли вже більше руских земель. Але за ними йшли ще страшніші орди, що протягом дальших віків підкопували силу Руси.

Останній раз за Ярослава ходила Русь походом на Царгород. Проводив сему походу син Ярослава, Володимир. Русини застали Греків неприготованих та дістали ся на своїх човнах аж під саму столицю. Одначе грецький цїсар зібрав наборзі кораблі, де які лише міг, і знищив рускі човни „штучним огнем“ (сей огонь, званий грецьким, горів на воді), а інші човни

понищила буря. Коли часть Русинів вертала домів суходолом, багато з них повбивало грецке військо, а багато дістало ся в неволю. Так нещасно покінчив ся сей останній похід Руси на Царгород.

3. Внутрішні справи: розширенє християнства, законодавство, осьвіта, будівництво.

Хоч Ярослав вів чимало війн, щоби привернути собі батьківські землі, то одначе дбав він більше о внутрішній розвиток своєї держави. За єго панованя почала християнська віра дуже ширити ся, а головно завдяки великому розповсюдженю монашества. Почали повставати численні монастирі, з яких найважнішим був славний пізнійше монастир Печерска Лавра.

Основниками Печерської Лаври були два черці (звані так від чорної одежі) зпід Києва, Антоній і Теодозий. Над Дніпром, в київських горах, найшов Антоній печеру і в тій печері осів та віддавав ся молитві і постам. До него прилучив ся небагом Теодозий, а коли число черців, що жили в печерах над Дніпром, збільшило ся, побудував Теодозий на горі церкву. Від печер звала ся она „Печерскою Лаврою“ та стала осередком побожного християнського життя і осьвіти на Руси (гл. образок 5. і в додатку оповіданє 5.).

Ярослав дбав також про те, щоби людям не діяла ся кривда від княжих урядників та знатнійших людей. До наших часів переховав ся збірник законів під назвою „Руська Правда“; там списано, як суди мали судити і карати.

Подібно як батько, дбав Ярослав вельми про освіту (гл. в додатку оповіданє 6.). Він сам читав книжки днями і ночами, як каже літописець та велів „писцям“ перекладати і списувати книжки. В Новгороді Великім казав він зібрати дітний знатнійших людей та велів їх учити. В Києві поставив Ярослав митрополитом першого Русина, Іляріона (передтим митрополитами в Києві були Греки), що був славним письменником та написав „Похвальне слово“ князеві Володимирови. Заходив ся Ярослав також около прикрашеня Києва новими будівлями: він побудував „Золоті ворота“ (останки сих воріт заховали ся до наших часів; гл. ст. 29., уст. 1. і образок 12.) та нову соборну церкву св. Софії (ся церква заховала ся в цілости до наших часів; гл. образок 11. і 15.) на взір величавої церкви св. Софії в Царгороді.

4. Поділ держави: заповіт Ярослава.

Ще за життя пороздавав був Ярослав поодинокі волости (землі) Рускої держави поміж своїх синів. Вмираючи, віддав він Київ найстаршому синові, який мав заступати місце батька; інші братя мали его слухати як батька, вдовольяти ся своїм уділом та жити в любови, бо прецінь они сини одного батька і одної матери. „Коли ви будете жити в любови“, казав Ярослав у своїм заповіті, „Бог буде в вас і дасть вам побіду над ворогами; а як будете жити ненависно, в суперечках, то й самі загинете і затратите землю ваших батьків і дідів, що здобули її великою працею“. Ярослав вмер

(1054. р.) в глибокій старості. Поховали єго в церкві св. Софії, найславнійшій пам'ятці, яку по собі лишив. Біла мраморяна домовина Ярослава є до нині в Києві (гл. образок 13.). Вдячний нарід прозвав сего „христілюбивого“ (так зове єго літопись) князя „Мудрим“.

III. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ.

(1113—1125).

1. Руска держава розпадає ся: княжі уособиці.

Ярославові сини не послухали батьківського заповіту та зараз, як тільки батько вмер, почали між собою сварити ся. Найстаршого брата Ізяслава, що став київським князем, прогнали зразу самі Київляни й він утік до Польщі. Але польський князь Болеслав Сьміливий дав Ізяславови військову поміч та рушив з ним разом на Київ, який здобуто (1069. р.), а Ізяслав засів знов на київській столі. Та недовго сидів він тут, бо посварив ся наново з братьми і приневолений був утікати з Києва, тим разом раз на все.

З сеї пори починає ся боротьба князів о Київ, а хоч сему або тому князеві удало ся стати київським князем, то одначе ні один з них не зібрав уже в своїх руках всіх земель. Руска держава стала ділитися на що раз то дрібніші частини, т. зв. уділи. З початку поділила ся она на більші землі: Київську, Волинську, Галицьку, Чернігівську, Переяславську, Ту-

рово-пиньську. Але чим більше розрастався княжий рід, тим більше стали землі дробити ся: н. пр. Волинська земля поділила ся на князівство Володимирське і Луцьке, Чернігівська на Чернігівське і Новгород-сiверське. Далі ці частини стали ділити ся на ще дрібніші частини: в кожній був свій князь і кождий хотів загорнути більше землі для себе, воював з другими князями, палив і нищив їх землі, забирав у неволю людей. А як котрому князеві бракувало своїх сил та війська, тоді удавався він до кочовничих азіатських орд, що сиділи в Чорноморських степах і кликав їх на Русь воювати. Користаючи з княжих суперечок, ті орди набігали самі на рускі землі, палили їх та грабували. Такою ордою, що сиділа в степах після Ярослава, страшнішою чим попередні орди (Печеніги, Торки), були Половці. Цілі краї ближчі до степу, нераз зовсім пустою ставали від тих половецьких грабовань, а люди втікали звідти в дальші, лісові краї, куди Половці не заходили.

2. Змагання Володимира Мономаха до згоди. Боротьба з Половцями.

Підчас коли рускі князі сварили ся між собою та воювали, а Половці користали з сеї незгоди і нападали на рускі землі, внук Ярослава Мудрого, Володимир Мономах (Мономах = „єдиноборець“; так звав ся Володимир тому, що його мати походила з родини грецького цiсаря Константина Мономаха), зразу чернігівський, а потім переяславський князь, прикро відчував недолю Рускої держави. Тоді то дав ся

руским землям добре в знаки половецкий хан (= князь, володїтель) Боняк, що заганняв ся аж під сам Київ. Заходом Володимира Мономаха зїхали ся рускі князі (1097. р.) під Києвом, по-присягли собі жити в згодї та взяти ся до оборони вітчизни перед Половцями. Але ся згода не тревала довго, бо волинський князь Давид Ігоревич, бажаючи захопити собі волости князя Василька Ростиславича, велїв его осліпити. За се покарали Давида строго і відняли від него его волость. Тепер звернули ся князі спільними силами проти Половців. Душею сих походів був Володимир Мономах. Рускі війська заганняли ся в степи аж по Донець, розбивали ворогів та вертали домів з багатою добичею. Слава про сї походи рознесла ся широко і далеко, а нарід осьпівував їх в піснях і звеличував яко головного лицаря князя Володимира Мономаха.

3. Володимир Мономах київским князем: відносини до сусїдів; внутрішня діяльність. „Поученє дітям“.

Києвляни самі закликали Володимира Мономаха на київський стіл. Яко київський князь дбав Володимир Мономах о те, щоби Русь відотхнула троха після довгих і тяжких невзгодин. Зразу був він приневолений забезпечити собі посїдання Києва оружною силою та боротися з Поляками і Уграми. Одначе серед сеї боротьби удало ся ему прилучити до Київщини Волинь.

З сусїдами жив Володимир у добрих зносинах. Він сам був оженений з англійскою

королівною, а через свої діти та внуків посвоячив ся з грецькими цісарями, з королями: угорським, шведським, даньським та норвежським. Щоби забезпечити Русь від половецьких нападів, оженив Володимир одного зі своїх синів з внучкою половецького хана.

Забезпечивши державу на зверх, дбав Володимир також про єї внутрішній лад. Він доповнив „Руску Правду“ свого діда Ярослава (гл. ст. 31., уст. 3.) та додав до неї закони проти лихви, що не дозволяли вірителям брати високих відсотків від своїх довжників. Взагалі старав ся він вдовольати бажанням народу і прислухував ся єго наріканям. Він не здавав ся на нікого, анї на урядників, анї на слуг, але старав ся сам все робити, або бодай всего пильнувати: на війні чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. В своїм письменим творі „Поученю (то є науці) дітям“ (гл. в додатку оповіданє 7.) наказує їм Володимир, щоби не дозволяли сильним кривдити бідних людей. „Переїздячи по своїх землях“, радить він, „не дозволяйте своїм служащим кривдити ні своїх, ні чужих, ні в селах, анї на полях, аби вас не кляли; де пристанете, напоїть і нагодуйте бідного, особливож уважайте на купців, звідкиб не прийшли они, малий чи великий, чи в посольстві; як не можете дати дарунка, дайте їсти і пити, бо они потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводіть мерця, не минайте чоловіка, не привитавши ся, не сказавши єму доброго слова“. Тому то зістав ся Володимир в людській пам'яті взором князя рішучого, запопадливого, для громади доброго. Літописи називають єго

„благовірним, христолубивим, великим, чудним, сьвятим, добрим“ і кажуть, що „весь нарід плакав по нїм, як діти за батьком або матірю“. Вмер Володимир в глибокій старості (1125. р.).

4. Занепад Києва. Початки Московської держави і московського народу.

Після смерти Володимира Мономаха почав Київ тратити що раз більше своє значінє, а між тим до що раз більшого значіння стали приходити північні князівства, що повстали на фінських землях, де осїдало словянське племє Вятичів.

Отсе племє осїдало серед фінських племен в північно-східній стороні Рускої держави, мішало ся з тими племенами та ширило серед них християнську віру і просьвіту. Землі, заселені отсими фінсько-словянськими мішанцями, підлягали Рускій державі, а княжили в них молодші потомки Володимира Мономаха (єго старші потомки княжили в Києві). Повстали там перегород в лісистих і багnistих сторонах гóроди: Ростов, Суздаль, Володимир над рікою Клязмою (ліва притока ріки Оки що впадає до Волги), а як головним гóродом в тих землях стало пізнійше місто Москва (над рікою Москвою, що впадає з лівої сторони до Оки), тоді не лише князівство, що там повстало, стало звати ся Московським (в XIII. ст.), але й цілий тамошний нарід став звати ся московським народом. Сей нарід, що витворив ся з фінсько-словянських мішанців (а пізнійше помішав ся ще й з монгольським або татарським племенем після єго нападу на Русь; гл. ст. 42., уст. 4.) є зовсім окремим народом від українсько-руського народу та відріжняє ся від него і мовою і вдачею і звичаями та зверхною подобою. Громадське жите у московського народу зовсім инше, як у українсько-руського народу. Там, в Московській землі, піддавав ся нарід зовсім волі князя, зрікав ся зовсім своєї особистої волі,

а московські князі, оперті на такий покірний силі народу, дійшли до великої самовлади і намагалися загорнути всі рускі землі та знищити їх самостійність і окремішність. Московські князі (тому, що походили з того самого роду, що й рускі князі) стали вважати себе спадкоємцями Рускої держави і прозивати себе „великими князями всеї Руси“ (з половини XIV. століття), а пізнійше (від початку XVI. ст.) „царями і государями (панам) всеї Руси“. Нарід же московський присвоїв собі на тій основі історичне ім'я нашого народу та став звати себе руским, а навіть велико-руским народом (гл. ст. 9., уст. 1.).

Молодші Мономаховичі, що княжили в Ростово-суздальській землі, стали гордити Києвом, а бажали піднести значінє своєї столиці, Володимира над Клязмою та зробити з него новий осередок Рускої держави. Внук Володимира Мономаха, Андрій Боголюбський (прозваний так від села Боголюбово, в якому радо проживав), що княжив у Володимирі над Клязмою, опанував (1169. р.) Київ та знищив його зовсім. Два дні грабило Київ його військо: убивали людей, монастирі та церкви обдирали з дорогоцінностей. А здобув Андрій та зруйнував Київ не тому, щоби собі його присвоїти яко столицю Руси, лише тому, щоби його понизити. Від сеї пори Київ вже більше не двигнувся зі свого упадку, а з давньої Рускої держави мали від тепер значінє лише Галичина і Волинь, де повстала на якийсь час могутна держава.

IV. ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦКИЙ.

(1205—1264).

1. Князі Ростиславичі.

Галицький уділ (нинішня східна Галичина) з головними городами Перемишлем, Звенигородом, Галичем і Тереховлею, дістався був внукови Ярослава Мудрого, Ростиславови, а опісля его трем синам, Рюрикови, Володареві і Василькови (гл. ст. 35., уст. 2.). Тяжка була доля сих князів: они приневолені були бороти ся то з Поляками, то з Уграми, а також з иншими рускими князями, які раді були захопити для себе їх землі; але завдяки хоробрости та згідливости галицьких князів, удало ся удержати Галицьку землю в цілости. Значіне сеї части Рускої держави піднесло ся з хвилею, коли галицькі волости зібрав в одних руках рухливий і здібний син Володара, Володимирко. Він зробив їх столицею Галич, скріпив силу і підніс славу Галичини, але на вершині могутности поставив її одинокий син Володимирка, Ярослав (1153—1187. р.), прозваний за свій розум „Осмомислом“. Сучасний поетичний твір „Слово о полку Ігоревім“ (що описує нещасний похід князя Ігоря Сьвятославича на Половців) малює пишними красками его силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! Високо сидиш на своїм золотокованім столі, підперши Угорські гори (Карпати) своїми зелізними полками — заступивши королеви (угорському) дорогу, зачинивши Дунаю

ворота — суди судячи до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш київські ворота; стріляєш із батьківського золотого стола салтанів (половецьких ханів) по далеких землях!....“

Границя Галичини сягала за Ярослава справді аж до нижнього Дунаю та Чорного моря і туди вів новий торговельний шлях до Греції, замість давнього Дніпрового, який обсадили степові орди, що розсіли ся над Чорноморським побережжям. З сусідною Польщею, Угорщиною та Грецією жив Ярослав у добрій згоді. Та не було згоди у него дома. Повагу і значінє князя стали підкопувати бояри (то є знатніші люди зпоміж княжої дружини, що були княжими дорадниками і урядниками), які здобували собі що раз то більше значінє в державній управі, і мішали ся навіть в княжі личні та родинні відносини.

2. Роман Мстиславич, „самодержець всєї Руси“.

Отсеї бояри скористали з незгоди наслідників Ярослава і закликали до себе княжити волинського князя, Романа Мстиславича. Був то князь смілий, завзятий, воевничий, а людям принав до вподоби ще тим, що приборкав гордих бояр. „Не можна безпечно їсти меду, не винищивши пчіл“, повторяв Роман часто се прислів'є. Він заняв Київ та Київщину, а хоч там не хотів оставати, то літопись зове его „самодержцем всєї Руси“ через те, що так великі землі колишньої Рускої держави зібрав він у своїх руках. Сусіди поважали его дуже та

просили у него помочи, от як грецький цїсар, котрому Роман помагав воювати з Половцями (гл. ст. 34., уст. 1.), що стали грізними й для Греції.

Половцям дав ся Роман добре в знаки. Галицєий літописець (з першої половини XIII. столїтя) пише, що Роман „їдучи слїдом діда свого Мономаха (гл. ст. 35., уст. 2.), кинув ся на поганих (Половців) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодилъ, переходив їм землю як орел, а був хоробрий як тур“. Були й народні піснї про походи Романа на Половців, які страшили ним своїх дітїй.

Роман вмїшав ся був у внутрішні справи сусїдної Польщі та вирушив з війском аж над Вислу. Колиж відлучив ся від свого війська з малою дружиною, напало на него польске військо під Завихостом (над рікою Вислою) та вбило єго враз з сею дружиною (1205. р.). Одначе память про него не загинула, а жила довго в народних піснях і доховала ся навіть до наших часів.

3. Боротьба о Галичину.

Князь Роман полишив двох малолїтних синів, старшого Данила і молодшого Васплька. Скористали з їх малолїтности найблизші сусїди, краківський князь Лєшко Білий та угорський король Андрій і хотїли забрати для себе землі князя Романа. Се їм на якийсь час удало ся, а молоді Романовичі приневолені були втікати до Володимира (на Волині), де попередно сидїв їх батько. Підрісши, став Данило добивати ся прав на свою батьківщину. Тяжка се була і довга боротьба, яку треба було вести не лише з Поляками та Уграми, але й з га-

лицькими боярами, що раз-враз бунтували ся проти молодого Данила, та й з іншими рускими князями, що старали ся захопити Галицьку землю для себе. Одним з тих князів був чернігівський князь Ростислав, посвоячений з угорським королем. Їму то дав угорський король поміч проти Данила і Ростислав рушив до Галичини. Але під стінами міста Ярослава (на захід від ріки Сяну) прийшло (1245. р.) між ним а Данилом до кровавої битви, в якій Ростислава розбито. З сеї пори Галичина оставала вже в руках Данила, який віддав Волинь молодшому братови Василькови. Оба братя жили в великій згоді, дбаючи спільно про добро своїх земель, а через те мали силу і за батьківським прикладом почали думати про те, щоби і інші рускі землі прилучити до себе. Та спинив їх в тих замірах страшний татарський погром.

4. Татари: битва над Калкою і зруйнованє Києва.

Не досить, що Руска держава підупала і стратила силу наслідком княжих усобиць, але впало на неї ще більше лихо. З Азії прийшла в Чорноморські степи ще страшнійша орда, чим Печеніги (гл. ст. 22., уст. 2.) та Половці (гл. ст. 34, уст. 1.): були се Татари або Монголи. Они розбили найперше Половців, а ті просили руских князів о поміч. Князі урядили дати поміч Половцям і спорядили великий похід в степи. Літописи кажуть, що Татари вислали до руских князів кілька посольств умо-

вляючи їх, щоб не обставали за Половцями проти Татар, бо они не мають ніяких ворожих замірів зглядом Руси: „Ми вашої землі не заняли, ані городів, ані сіл ваших і не прийшли на вас, а прийшли з Божого допусту на своїх рабів, поганих Половців! Ви возьміть з нами мир і як они побіжать до вас, то ви їх бийте і забирайте їх майно, бо ми чули, що они вам багато злого наробили, за се ми їх і бємо“, так переповідає татарські слова сучасний літописець. Одначе князі не послухали сеї ради, а навіть повбивали татарских послів.

В р. 1223. стріли ся злучені рускі та половецкі війська з Татарами над рікою Калкою (тече в Азовске море). Зразу рускі полки розбили Татарів і приневолити до утечі, але Половці почали нараз самі втікати, викликуючи через те загальне замішанє. Почали втілати й рускі полки, а за ними гонили Татари, що завернули були з утечі. Пораженє руских та половецких військ було страшне. Сучасний літописець каже, що з війська ледво десятій вернув живий домів. Богато руских князів повбивано, а молодого ще тоді князя Данила ранено в бою. Після сеї битви вернули Татари знов у свої азійські степи та довго не було про них ніякої чутки. Але п'ятнайцять лїт пізнійше явили ся Татари знов у Чорноморских степах, знищили зовсім Половців і стали воювати рускі землі. Їх хан Бату (або Батий, як зове его наш літописець) осїв у місті Сараю над Волгою, та заложив тут татарске царство під зверхностию головного хана, що сидів в Азії. Батий став підбивати сусідні землі. В 1240. р. рушив він на Київ та виждавши, аж замерзне Дніпро, здобув і спалив місто, а людий повбивав (гл. в додатку

оповідане 8.). Пролетівши крізь інші рускі землі, здобув він Володимир та Галич і загнав ся аж на Угорщину та поруйнував Польщу. Але як довідав ся про смерть головного хана, вернув назад над Волгу. Рускі землі, попалені та знищені, виглядали як одна велика руїна.

5. Данило в орді. Союз з Угорщиною.

Вість, що Київ здобуто й що Татари йдуть далі на захід, навела на руских князів великий страх. Данило втік перед Татарами зразу на Угорщину, а відси в Польщу, бо не мав сили оборонити ся. А як Татари пішли вже з його земель, поїхав Данило до Батия та поклонив ся йому, бажаючи в сей спосіб виратувати свої землі від цілковитої руїни. Батий прийняв Данила вельми ласкаво, а літописець так переказує слова хана: „Данило! чому ти скорше не прийшов? але то добре, що тепер бодай прийшов! чи пєш ти чорне молоко, наше питє, кобилячий кумис?“ Данило відповів: „Доси не пив, але нині, як кажеш, то буду пити“. Хан сказав: „Ти вже наш Татарин, пий наше питє!“, але потім прислав Данилови вина: „Ви не звикли пити молока, тож пий вино!“ Данило відчув сей побут у хана вельми прикро. Вернувши домів, почав він збирати сили та укріпляти гóроди, щоби увільнити ся від Татар. Своїми та братніми силами він не надіяв ся одначе їх побороти, тож став шукати помочи у сусідів. Він вийшов у зносини зі своїм могутним сусідом, угорским королем Белею та оженив з його дочкою свого сина Льва і пози-

скав в сей спосіб союзника до наміреної боротьби з Татарами.

6. Зносини з папою. Коронація Данила.

Одначе самої помочи угорського короля було Данилови за мало, тому війшов він у зносини з головою католицької Церкви, папою римским, що під той час мав вельми велике значінє і вплив у Європі. В християнській Церкві не було тоді єдності. Давнійше головою цілої християнської Церкви, що ділила ся на західну (римську) і східну (грецьку) Церкву був папа римський, а головою східної Церкви був царгородський патріярх, що підлягав папі. Пізнійше не хотів царгородський патріярх підлягати папі римському і через те повстав в Церкві (1054. р.) роздор або схизма. Наша Русь прийняла була християнську віру з Царгорода (гл. ст. 24., уст. 4.) в часах, як ще не було роздору між західною а східною Церквою; аж коли Греція попала в схизму, пішла за нею і Русь та не признавала з сеї пори папи головою цілої Церкви. Від тоді східна Церква, до якої належала Русь, стала звати ся православною в противенстві до західної, католицької Церкви. Так було й за Данила.

Бажаючи довести до унії (то є злуки) обох Церков, звернув ся папа до Данила через своїх послів: він обіцював Данилови поміч, прирік наказати західним князям та королям іти походом на Татар, але вимагав зате, щоби Данило був єму послушним та пристав зі своїми підданими до католицької Церкви. Данило, наді-

ючи ся на поміч зі сторони папи, згодив ся на злуку з католицькою Церквою, а тоді папа при-
слав ему королівський вінець (після переказу
нинішня єпископська мітра в Перемишли; гл.
образок 19.) і казав єго коронувати руским ко-
ролем (1253. р.) в місті Дорогичині (на
Підляшу, над Бугом). Але своєї обітницї
папа не здійснив, помочи Данилови на Татар
не дав, бо королі та князі не послушали папи
й не вирушили в похід, а як Данило побачив,
що не буде мав ніякого хісна зі зносин з па-
пою, покинув гадеку про унію.

Є переказ про те, що римський папа обіцював ще
батькови Данила, Романови, королівський вінець
і поміч меча св. Петра для дальших завойовань, як він
згодить ся на церковну унію. Але гордий Роман виняв свій
меч і спитав папских послів: „Чи такий меч має папа, що
хоче помагати мені в завойованях? Доки я маю свій, не
хочу купувати володінь иншою ціною, як тільки війною, бо
так наші вітці і діди розмножили Руску землю!“

7. Відносини до інших сусідів.

Відносини Данила до сусідів, особливо за-
хідних, були вельми оживлені. Зносини з угор-
ским королем Белею (гл. ст. 44., уст. 5.) втя-
гнули єго в справи західної Європи.
Кілька разів ходив Данило в поміч угорско-
му королеви, а пишність єго строю та зброї
єго полків викликувала подив серед західних на-
родів (гл. в додатку оповіданє 9.). В спілці
з угорским королем та краківским князем Боле-
славом Стидлигим (сином Лешка Білого; гл.
ст. 41., уст. 3.) воював Данило проти чеського
короля Отокара, бажаючи для другого свого

сина, Романа, придбати австрійські землі, які заняв був Отокар після смерти останнього тамошного князя з роду Бабенбергів. Роман оженив ся був навіть з братанницею сего австрійського князя, але его земель не удало ся ему здобути і Роман приневолений був вертати з нічим на Русь.

Подібно як его батько Роман (гл. ст. 41., уст. 2.), вмішав ся був Данило також до внутрішніх справ Польщі, де не було згоди між тамошними князями. Ему удало ся було навіть захопити на якийсь час у Поляків вельми важне місто на польсько-руським пограничу, Люблин (між Вислою а Бугом), яке одначе пізнійше звернув Данило назад Польщі та жив від тепер з нею в добрій згоді.

А такої згоди з сусідною Польщею треба було Данилові, бо багато клопоту мав він на північній границі своєї держави з Литовцями та Ятвягами. Вже батько Данила, Роман Мстиславич, воював часто з Литовцями, побивав їх тяжко і приводив до послуху. Після смерти Романа поновили ся напади Литовців, але з хвилиною, як оба Романовичі дістали в свої руки батьківські землі, сі напади знов притихли. Як раз тоді повстала на Литві перша держава, а на єї чолі стояв талановитий король Мендовг. Бажаючи скріпити свою молоду ще державу, Мендовг жив у згоді з Данилом. Але ся згода не тревала довго і небагом они поріжнили ся. Литовці, а особливо Ятвяги (що жили між Бугом та Німаном), стали знов нападати на рускі землі і дали ся добре в знаки Данилові. Тому то Данило в злуці з Поляками пішов походом на Ятвягів і заняв їх землю. Опісля звернув ся він проти Мендовга; Мендовг

просив зразу Данила о мир, але небавом відно-
сини між Мендовгом і Данилом знов поспеували
ся та остали неприязними аж до смерти Данила.
Аж після смерти Данила руско-литовські відно-
сини поправили ся, а навіть наймолодший син
єго Шварно, оженений з дочкою Мендовга, за-
сїв був на якийсь час на литовськїм столї.

8. Відносини до Татар. Смерть Данила.

Втративши надїю на поміч папи (гл. ст. 45.,
уст. 6.), Данило пробував власними силами вою-
вати з Татарами, але се було єму не під силу.
Головною причиною сего були т. зв. „татарські
люди“, то є поселенці волинського погранича
на верхівях рік Случи і Бога. Бажаючи
визволити ся зпід княжої влади та завести
у себе власну управу, они не хотїли слухати
Данила. Зате держали ся они радо Татар і пла-
тили їм данину через те, що Татари не мішали
ся до їх внутрішних справ. Татари попирали
сей протикняжий рух, бо в сей спосіб ослаблю-
вали они сильно княжу владу. Але для Данила
був сей рух вельми небезпечним, тож він хотїв
приневолити сих „татарських людей“ до послуху
та пішов на них походом.

Одначе наслідком сего наразив собі Данило
Татар, які під проводом воєводи Бурандая
прийшли до Галичини та на Волинь. Бурандай
велїв Данилови порозкидувати укріплення міст:
між иншими знищено тоді укріплення Львова
(гл. образок 21.), який заснував Данило в честь
свого сина Льва. Лише Холм (на Волині),
улюблений гóрод Данила, де він перенїс був
з Галича свою столицю, бажаючи жити з да-

лека від ворожих собі галицьких бояр, не піддався Татарам. Данило бачив, що его робота довгих років звела ся ні на що, що й під кінець життя не довело ся ему бути свободним, сильним, як его батько, а треба було вдовольати ся становищем татарського підручника. Він не міг того пережити і вмер небавом з жалю (1264. р.). Поховали его в улюбленім Холмі.

„Сей король Данило“, пише сучасний літописець, „був князь добрий, хоробрий і мудрий, від побудував багато городів і поставив церкви, прикрасивши їх ріжними окрасами. Він сьвітив ся своїм братолюбством із своїм братом Васильком. Сей Данило був другим по Соломоні“.

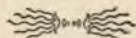
9. Останні хвилі Галицко-волинської держави.

Після смерти Данила поділила ся Галицка та Волинська земля на кілька частий. Головними князями були Лев, син Данила, в Галичині і Володимир, син Василька, на Волині. Властолюбний Лев воював часто з Польщею, беручи до помочи Татар, котрі казали князям платити собі данину і ходити разом у походи чи на Польщу, чи на Литву та Угорщину. Внук Данила, Юрій Львович, що так як его дід підписував ся руским королем (гл. образок 18. а. б., де він зображений в короні на княжім столі), зібрав знов землі Галицку та Волинську в своїх руках. За его часів, як кажуть літописи, Галицко-волинська держава тішила ся спокоєм і славилась своїм багатством. Татари бояли ся дражнити таких сильних кня-

зів і не мішалися в тутешні справи. Сини Юрія, Андрій та Лев, воювали навіть успішно з Татарами і боронили від них не лише свої землі, але й Польщу. Сам польський король Володислав Локєток писав в однім листі до папи, що сі князі були „непоборимим щитом“ для Польщі проти Татар, жалуючи їх смерти.

Правління Данилових наслідників замітне ще тим, що тоді засновано уперве митрополію в Галичч. Галицько-волинські князі нераді були, щоби їх держава зависіла в церковних справах від київського митрополита, що підлягав впливам володимирсько-суздальських князів (гл. ст. 38., уст. 4.), а опісля (з кінцем XIII. ст.) перенісся на сталий осідок до Володимира над Клязмою. Тому то подбали они про заснування власної митрополії, яку одначе небагом царгородський патріарх зніс (в половині XIV. ст.), завдяки заходам володимирсько-суздальських князів.

На Андрію та Льві Юрієвичих вимер рід князя Романа Мстиславича (гл. ст. 40., уст. 2.). Тоді бояри взяли собі на князя Болеслава, що був сином польського князя Тройдена мазовецького і Марії, дочки князя Юрія Львовича. Болеслав перейшов на православному віру та прийняв імя Юрія. Та мимо того попирав він римську віру, а невдоволені з сего бояри отруїли его (1340. р.). Зі смертю сего князя розпочали з собою боротьбу о галицько-волинську спадщину дві сусідні держави, Литва та Польща, які розібрали між себе землі колишньої Рускої держави.

V. ДЕРЖАВНИЙ І ГРОМАДСКИЙ ЛАД, ПОБУТ І КУЛЬТУРА НА РУСИ В КНЯЖІЙ ДОБІ.

1. Князь, віче, боярска рада.

На чолі Рускої держави стояв зразу оден князь, що сидів у Києві. Так було аж до Ярослава Мудрого; але як Ярослав поділив свою державу на уділи і роздав їх між своїх синів, кождий уділ мав уже свого власного князя. Одначе всі ті князі мусіли походити з роду Володимира Великого, а не могли належати до якогось чужого роду. Своім заповітом (гл. ст. 32., уст. 4.) бажав Ярослав впровадити право родового старійшиньства, т. є.: в Києві мав сидіти найстарший брат, по нім другий, а дальше третій, а по наймолодшим браті мав іти найстарший син найстаршого брата, по нім найстарший син молодшого брата і т. д. Київський князь яко найстарший мав заступати місце батька (імя великого князя було почесне), а молодші мали слухати єго як батька та між собою жити як братя. Але вже небагом після смерти Ярослава втратило родове старійшиньство всяке значінє: старшим над иншими князями був від тоді не найстарший віком, лише сей князь, що мав більше сили і значіня, а через те удадо ся єму захопити київський стіл. А що не всі князі мали однакову силу й не всім удавало ся здобути для себе київський стіл, тож се доводило до частих сварок та кривавих

війн між князями, через що ослаблювала ся сила Рускої держави.

Князь був найвисшим начальником у своїм князівстві, він заряджував ним після своєї волі, мав право вести війну або укласти союзи та угоди. Він видавав закони, накладав податки, назначав своїх урядників: тисяцких або воєводів та посадників (тисяцкі сиділи в важнійших, посадники в менше важних місцевостях), судив своїх підданих або сам, або при помочи своїх урядників, що звали ся тивунами. Князі брали також участь в церковних справах, у виборі єпископів і внутрішнім устрою Церкви.

Попри князя другим чинником в управі князівства, що задержав ся ще з часів перед повстанєм Рускої держави, було віче, в якім брали участь всі голови родин (гл. ст. 14., уст. 6.). Але з виїмкою Новгороду Великого, де віче дійшло до великого значіння і ослабило зовсім владу князя, в руских землях не здобуло собі віче ніякого більшого значіння і остало все в управі чинником надзвичайним, а властивим господарем в управі землі був усе князь. Лише деколи в надзвичайних обставинах доводило ся вічу проявити свою діяльність, особливо, коли оно бажало мати у себе князем кого иншого. Віче заклиало тоді до себе нового князя і укладало з ним умову, а як він ему не сподобав ся, тоді проганяло его та заклиало собі иншого. Але се лучало ся дуже рідко, іменно тоді, як о одну землю боролося більше князів. Віче збирало ся або само, коли хотіло заявити князеві свої бажання, або скликав его князь, коли хотів нарадити ся з гро-

мадою в яких важних справах, на примір запросити її до участі в воєннім поході. Тоді ударили в дзвін або трубили в труби, а люди сходилися на площі.

В княжій управі брала участь також прибічна рада бояр, бо обов'язком князя було радити ся в усіх важнійших справах зі своїми боярами, які були під рукою, особливо з визначнішими. До сеї ради запрошувалося деколи вищі духовні особи, а також городських старців (гл. ст. 27., уст. 6.).

2. Дружина, церковні люди, „люди“.

Не всі люди серед руского населення за княжих часів були собі рівні, не всі мали однакові права і свободи. Одні мали більші права і свободи, другі менші, а інші були зовсім несвобідні й не мали ніяких прав. Також мали вони різні назви: одні були княжими людьми, другі церковними, а інші просто „людьми“.

Найбільше значіння серед руского населення мала дружина, що означала товаришів, приятелів князя (від друг); дружинники не були беззглядними слугами князя, вони могли свobodно покидати свого князя і переходити до другого. Старша (або більша) дружина, звана також княжими мужами або боярами*), належала до княжої прибічної ради, а також займала місця вищих урядників та військових начальників, підчас коли отроки або дитські,

*) В Галичині відрізняли серед самих бояр ще „більших“ від звичайних

то є молодша (або менша) дружина, становила княже військо (гл. ст. 20., уст. 1.), або служила в часі мира яко помічники старшої дружини в єї управі і сповняла в їх заступстві різні княжі поручення.

Дуже багато було на Руси церковних людей: належало до них не лише світське або біле духовенство і черці (монахи), але й інші люди, що чи то служили при церквах, хоч не були духовними, або були під опікою церкви, чи сиділи на церковних землях і через те зависіли від церковних властей.

Проче населенє на Руси за княжих часів звало ся просто „людьми“. Люди, що звали ся ліпшими людьми або земськими боярами, походили з визначних місцевих родів. Були се багаті земельні властителі і купці (гл. ст. 20., уст. 1.). Часто вступали они на службу до князів яко старша дружина, щоби здобути собі нові доходи і впливи, а й самі князі закликали їх до себе на службу, бо треба було їм мати таких багатих, впливових людей на своїй службі. Інші „люди“, се були люди прості, які ділили ся на людий міських (городян) і селян. Міські люди займали ся ремеслом і торгівлею, а по менших містах хліборобством та не ріжнили ся багато від селян. Селяни, що звали ся смердами (від „сморід“), були свободними людьми і мали свої власні газдівства. Півсвобідними були закупи або наймити, що позичивши у інших людей гроші, відробляли їм довг. Були на Руси й несвобідні люди, що звали ся холопами або рабами. Се були або воєнні бранці або довжники, які не могли сплатити

свого довгу і за се тратили свободу. Они працювали у своїх панів на ріллі, або сповняли всілякі інші послуги.

3. Побут і культура.

Як в часах, коли складала ся Руска держава, так і опісля займали ся наші предки хліборобством, промислом і торгівлею (гл. ст. 12., уст. 4.). Серед висших і низших верстов руского населеня панував добробут: свободні та самостійні тоді селяни віддавали ся господарским промислам, підчас коли боярство та купці збільшали своє майно, а з тим і значінє в державі, торгівлею. Та небавом обставини вельми змінили ся і то в некористь селян, а в користь висших верстов, боярства та купців.

Наслідком княжих усобиць та нападів кочовничих орд потерпіли сильно дрібні селянські господарства (головно на Подніпровю, менше потерпіли дальше положені і добре захищені, лісисті землі, н. пр. Галичина і Волинь). Селянин, якому поруйновано господарство в часі тих усобиць та нападів, не був в силі єго наново довести до давного ладу, тож приневолений був або продати єго за безцін богачим людям, боярам, або позичити гроший та задовжити ся. Наслідком задовження зросло число холопів і закупів, а зменшало ся число свободних селян і дрібних господарств. Зате зростала велика земельна власність тому, що бояри лучили в одних руках більшу скількість дрібних господарств, збільшаючи в сей

спосіб свої маєтності. Бо хоч і боярські господарства терпіли також шкоди наслідком тих самих причин, що й селянські господарства, то все таки бояринови було легше відновити зруйноване господарство.

Змінилися також обставини, в яких знаходилася руска торгівля з сусідніми землями. Довгі часи після повстання Рускої держави їздили рускі купці торгувати Дніпром у Царгород, а степами над Дін і в подальші землі. Торговельні зносини Руси причинилися незвичайно до движення її багатства і слави. Найстарший польський літописець (з початку XII. ст.) писав, що Польща була звісна лише з сего, що туди йшли торговельні шляхи на Русь. Осередком торгівлі був Київ (гл. ст. 20., уст. 1.). Сучасні західні літописці не могли навеличати ся, як багатим та славним є сей город; по їх словам Київ не уступав що до краси тодішньому найславнійшому місту в Європі, Царгородови; Київ мав більше ніж 400 церков і 8 торгів та нечислену силу народу (населення могло бути в Києві не менше як 100.000), а одна з північно-руських літописей подає, що в часі одної пожежі згоріло в Києві аж 600 церков. Німці оповідали собі дива про багатства Києва: німецькому цісареві привезено раз від київського князя стільки золота, срібла та дорогих одеж і тканин, що ніхто не памятав, аби коли в Німеччину привезено було стільки. Той сам найстарший польський літописець, що згадував про оживлену торгівлю Руси з Заходом, оповідає, що Болеслав Хоробрий, як здобув Київ (гл. ст. 28—29., уст. 1.), вивіз із него до Польщі нечислені скарби.

Та з хвилею, як кочовничі орди заняли Чорноморські степи, ослабла торгівля зі Сходом, а зате оживилися торговельні зносини Русі з Заходом. Після упадку Києва осередком торгівлі з Заходом став Галич. З Галича вів крім сего новий торговельний шлях над Дунай до Царгорода (гл. ст. 39—40., уст. 1.), бо не можна було там дістатися з Русі іншою дорогою, відколи кочовничі орди заняли Чорноморські степи. Богатствами засіяли після упадку Києва міста Галицько-волинської держави. Угорський король, підступивши раз з військом під місто Володимир волинський і побачивши його в цілій красі з військом, поставленим по стінах, сказав, що й в німецьких землях не бачив такого міста.

Але не лише богатствами стала Русь славна. Під впливом християнської віри стала ширитися на Русі освіта: появилися на Русі книжки, а крім сего стали заводити школи. Знаємо, що вже Володимир Великий і Ярослав Мудрий (гл. ст. 26., уст. 5. і ст. 32., уст. 3.) казали вчити діти в школах, а чим пізніше, тим більше було таких шкіл. Принесено на Русь багато книжок, перекладених з грецької мови на мову болгарських Словян (т. є. церковно-словянську мову), дуже подібну до мови наших предків: були там окрім св. Письма ще життя святих та літописи.

Були й між Русинами такі учені люди, що знали грецьку мову і могли читати грецькі книжки, а й наші люди почали скоро самі складати книжки. Займалися тим головно духовні особи, от як митрополит Іларіон, що написав „Похвальне слово“ Володимирови Великому (гл. ст. 32., уст. 3.), або чернець Печерської Лаври

в Києві, Нестор (гл. образок 14.), що жив за князя Володимпра Мономаха, а якому приписують уложенє нашої найдавнішої літописи. Але писали книжки також сьвітські люди, н. пр. князь Володимир Мономах написав „Поученє дітям“ (гл. ст. 36., уст. 3.), а хтось з княжих дружинників написав гарну віршовану пісню, що зве ся „Слово о полку Ігоревім“ (гл. ст. 39., уст. 1.) та зобразив тут нещасний похід князя Ігоря Сьвятославича на Половців (1185. р.). Здає ся також княжі дружинники уложили т. зв. Галицько-волинську літопись, в котрій описали князюване Данила і Василька та їх синів Льва і Володимира. Всі ті книги списані церковно-словянською мовою, то є мовою болгарских Словян, якої уживали наші предки яко книжної мови. Але що до неї домішували пераз наші предки слова зі своєї власної мови, тож можемо з сего знати, як виглядала тоді старо-руська мова.

З княжих часів доховав ся славний збірник законів п. з. „Руска Правда“, уложенний Ярославом Мудрим, а доповнений его наслідниками (гл. ст. 31., уст. 3. і ст. 36., уст. 3.). З него довідуємо ся про суд і про судові кари, які тоді були на Руси, що за обиду знатного чоловіка платило ся більшу кару, за обиду простого меншу, як хто кого вбив, то свояки мали право мстити ся за вбитого. Богато находимо там ще інших постанов: про купецтво і позички грошей.

З настанєм християнської віри на Руси розширили ся й інші умілости: будовано церкви, які прикрашувано малюнками, вироблювано домашню посудину та різні прикраси з золота, срібла і інших металів та з дорогого каміня,

вибивано золоті та срібні гроші (гл. ст. 26., уст. 5. і ст. 32., уст. 3.). Зі зростом добробуту на Русі зростали й житеві вимоги. Князі і богаті люди не вдоволяли ся вже звичайною одежою, яку носили колись їх предки (гл. ст. 14., уст. 6.), а вбирали ся в багрянні (порфірові) і шовкові золототкані убрания. Житє богатших людей упливало серед розкошій: они справляли богаті пири, в часї котрих подавано на столах вибагливі страви та ріжнородні напитки, а учасники забавляли ся танцями, сьпівами та музикою. А між-тим простий нарід, ся основа державної сили, убожів що раз більше, виставлений на маєтковий занепад наслідком здирства зі сторони богатих людей, наслідком княжих усобиць і нападів кочовничих орд.

Тож хоч культура наших предків за княжих часів дійшла була до значного розвитку, наслідком внутрішних і внішних невзгодин стала Руска держава хилити ся до упадку, аж вкінці її землі стали добичню сусідних держав.

ДРУГА ДОБА.

Українсько-руські землі під владою
Литви і Польщі.

І. БОРОТЬБА ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ О ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКІ ЗЕМЛІ.

1. Литва збирає рускі землі.

Від дуже давних часів приманювали до себе багаті рускі землі найблизших сусідів, Поляків, Литовців, та Угрів; тож як сила Рускої держави ослабила ся наслідком татарського погрому, а ще більше наслідком княжих усобиць, тоді стали деякі з тих сусідів забирати собі одну руску землю по другій. Вже литовський король Мендовг (гл. ст. 47., уст. 7.) заняв був найблизші західно-руські, т. зв. білорускі землі (то є землі давних Кривичів, Дреговичів і Радимичів, над якими володіли також князі з роду Володимира Вел.) Але держава Мендовга не перетривала довго свого основника. Вже після Мендовгової смерті вибухли в Литві внутрішні замішання, які її вельми ослаблювали, а навіть здавало ся зразу, що она стане добичию сусідних Німців, т. зв. Хрестоносців, що розсіли ся в сусідних землях над Балтійским морем.

Були се лицарі-монахи, а Хрестоносцями звали ся від сего, що носили на білій одежі знак хреста. Їх задачію було навертати поган на Христову віру; але навертали они поган не про-

повідями, не голошенем слова Божого, а огнем і мечем. Тож поганські тоді ще Литовці, яких Хрестоносці бажали також в сей спосіб повернути, вельми їх зненавиділи та завзято з ними воювали. Скориставши з замішань після смерти Мендовга, задумали Хрестоносці загорнути Литву для себе.

Та від погибели спас Литву великий князь Гедимин, що зединив її в своїх руках. Він почав забирати також і подальші, українсько-руські землі, а мав їх під своїм правлінням стільки, що підписував ся навіть „королем литовским і руским“. Але ще більше руских земель здобули сини Гедимина, Ольгерд та Любарт. Ольгерд розпочав боротьбу з Татарами, побідив їх та забрав собі східну частину українсько-руських земель враз з Києвом. Дрібні рускі князі, невдоволені внутрішнім розладом у своїх князівствах і татарською неволею, радо приставали до литовських князів, тим більше, що вони в їх справі не мішали ся, нічого не перемінiali а говорили: „Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо“. Князі з литовського княжого роду, литовські пани та воеводи, що осідали по руских землях та містах, приймали руску (т. є. грецьку) віру, руску мову, звичаї та освіту, одним словом Литва стала рущити ся під впливом висшої рускої культури. Литовці, що осідали на Русі, забували з часом, що вони не є Русинами, а Русини не пам'ятали того і уважали їх за своїх. І так Литовська держава стала властиво Рускою державою, лише під князями з иншого роду.

2. Любарт галицько-волинським князем.

Легко зрозуміти проте, длячого галицькі та волинські бояри, отруївши свого князя Юрія-Болеслава (гл. ст. 50., уст. 9.), закликали собі на князя Любарта Гедиминовича (що мав також християнське ім'я Дмитра та був ожений з донькою останнього галицько-волинського князя*). Одначе до сего не хотіли допустити польський король Казимир Великий (син Володислава Локетка) і єго сестрінок, угорський король Людвік. Ще давнійше они бачили, що бояри не живуть добре зі своїм князем, тому умовили ся забрати собі Галицькі та Волинські землі. І Казимир і Людвік уважали себе правними спадкоємцями Галицько-волинської держави: Казимир, яко шурин Юрія-Болеслава (бо они оба були оженені з доньками Гедимина), а Людвік на тій основі, що вже єго попередники, угорські королі, нераз займали хвилево Галичину (ще перед Данилом; гл. ст. 41., уст. 3.), а навіть підписували ся „королями Галичини і Володимирії“. Як жеж галицькі бояри вбили свого князя, зараз польске військо з одного боку а угорске з другого, рушили в Галичину. Але найстарший з бояр, Дмитро Дядько (ви-мавляло ся Дєтько), що правив тоді Галичиною, покликав до помочи Татар і відогнав Поляків та Угрів. Одначе на тім не скінчило ся. Майже 40 літ воювали Поляки та Угри з Любартом за Галицько-волинські землі. Любарт хотів їх собі задержати, а Поляки та Угри хотіли собі за-

*) У Львові в церкві св. Юра є до нині дзвін (гл. образок 17.), котрий казав виляти в р. 1341. князь Любарт-Дмитро, як свідчить напись на тім дзвоні.

брати. Вкінці Галичину задержав Казимир Вел. (він заняв був її вже 1349. р.), а Волинь лишила ся при Любарті.

3. Правлієє Казимира Вел. в Галичині.

Опанувавши Галичину, старав ся Казимир жити в згоді з єї руским населенем, не дражити єго і не зражати безпотрібно. Особливо держав ся він сего в церковних справах, шануючи православну руску віру; єго заходами відновив царгородський патріарх галицку митрополію, яку попередно знесено (гл. ст. 50., уст. 9.). Але попри те не забував Казимир на се, щоби Галичину звязати як найміцнійше з Польщею. Тому то, хоч надавав різні права місцевим боярам, мимо сего спроваджував він до Галичини багато польських і німецьких поселенців, надавав їм різні права і свободи та скріпляв в сей спосіб польске панованє над сею частию колишньої Рускої держави.

Чужоземним купцям замкнув Казимир торговельні дороги на Русь, а попирав зате краківських купців, які мали взяти виключно в свої руки торговлю на Руси. Колиж чужоземні купці просили єго, щоби змінив свою постанову, Казимир відповів: „Я здобув Русь своїми власними людьми і дорога на Русь має служити тільки моїм людям!“ Різні гóроди в Галичині укріпив Казимир, обвів їх мурами та побудував в них сильні муровані замки. Особливо дбав він про Львів, давав єму різні права і свободи а на найвисшій горі (званий нині „Високим

Заком“) побудував Казимир мурований замок (останки з него є до нині). Свій великий розвиток завдячує Львів Казимирови Великому.

II. ЗЛУКА ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ.

1. Охрещенє Литви і перша злука з Польщею.

Як вмер польський король Казимир Вел. і не лишив синів, его наслідником в Польщі став на основі обоїльної умови его сестрінок, угорський король Людвік. Користаючи з сего, він прилучив Галичину до Угорщини. Але незабаром і він вмер, не лишивши синів, а на польськїм престолі засіла его молоденька донька, Ядвіґа, котра відобрала Галичину Уграм та прилучила знов до Польщі.

Зпосеред населеня в Польщі виріжняла ся від давна висша суспільна верства, що звала ся шляхтою (подібно як на Руси „дружина“). Та з часом зпоміж самої шляхти вибили ся на верх знатнійші люди, що звали ся панами або баронами (як рускі „бояри“), а належали до них не лише сьвітські, але й духовні люди (особливо висше духовенство, т. зв. пралати). Они стали здобувати собі що раз більше значіне і вплив на державні справи та підкопували через те значіне свого володаря. Дійшло до сего, що без їх участі і волі володар не міг полагоджуваті ні одної державної справи.

Коли отже о руку молодої королевої Ядвіґи почав старати ся син Ольґерда (гл. ст. 61., уст. 1.), великий князь литовско-руський Ягайло, польські пани згодили ся видати Ядвіґу за Ягайла з умовою, щоби він прийняв католицьку віру (є звістка, що Ягайло не був уже поганином, а ще передтим прийняв був православну віру з іменем Якова) та охрестив Литву після римського обряду і прилучив на вічні часи до Польщі всі литовські і рускі землі. Польські пани бачили, що через таку злуку зросте вельми могутність Польської держави, а Ягайло пристав на се радо, бо бачив рівнож, що злука Польщі й Литви дасть Литві силу бороти ся успішно з грізним ворогом, німецькими Хрестоносцями. Тому списав він з польськими панами в Крєві (на Литві) 1385. р. умову про злуку Польщі і Литви в одну державу, прийняв католицьку віру (причім дістав імя Володислава), оженив ся з королевою Ядвіґою, охрестив Литву після римського обряду та прилучив литовські і рускі землі до Польщі. Так став Ягайло рівночасно польським королем і великим князем литовско-руським.

2. Боротьба Литви о державну самостійність.

Після сего надіяли ся Поляки, що литовські та рускі землі стануть вже раз на все нероздільною частию Польської держави. Але анї дрібнійші литовско-руські князі, анї самі землі не хотіли переходити до Польщі, бо доси жили они по

своїм давним звичаям, а Поляки стали заводити у них свій власний лад. На чолі невдоволених станув Ягайлів стрієчний брат Витовт, а литовські і рускі князі та пани проголосили єго литовским і руским королем. Витовт хотів зірвати зовсім злуку Литви з Польщею, але до сего не мав він потрібної сили. Що більше, Татари побили сильно єго військо над рікою Ворсклою (права притока Дніпра), тож він був приневолений погодити ся з Ягайлом, який надав єму власть великого князя литовско-руського.

Погодивши ся з собою, вдарили Ягайло і Витовт зєдиненими силами на спільного ворога, на нїмецких Хрестоносців (гл. ст. 60., уст. 1.). Прийшло до великої битви під Грунвальдом (недалеко полудневої границі Прус, 1410. р.), в якій польско-литовско-руські війська зломали силу Хрестоносців і увільнили Польщу та Литву від їх нападів. Після сего приступлено до відновлення злуки між обома державами. Злуку Литви з Польщею відновлено в Городлі (над Бугом) 1413. р., полишаючи Литві осібного великого князя, який мав одначе слухати польського короля яко зверхного князя. Литовским князям та панам, що прийняли католицьку віру, надано ріжні права і свободи, а православних руских князів та панів відсунено від них.

Але анї Витовт, анї литовско-руські князі та пани не бажали собі тіснійшої злуки з Польщею. Тож коли після Витовтової смерти задумали Поляки прилучити литовські та рускі землі до Польщі, підняли ся Литовці та Русини проти такої злуки з Польщею, а на їх чолі станув великий прихильник Русинів і православної віри,

рідний брат короля Ягайла, князь Свигайло. Та він, подібно як Витовт, не був в силі поконати Поляків, тим більше, що самі католицькі литовські пани покинули його через те, що він надто сприяв православним Русинам. Свигайло мав за собою лише руских князів та панів і тому уляг у боротьбі, а на його місце посадили Поляки в Литві прихильного собі великого князя.

Однак боротьба тривала далі і як великим князем в Литві став Ягайлів син Казимир, злука Литви з Польщею пірвала ся на якийсь час зовсім. Щоби до сего не допустити, вибрали Поляки Казимира своїм королем. Але по його смерті Литовці вибрали собі знов осібно великим князем його сина Александра і хоч сей великий князь узнавав польського короля (що був також Казимировим сином) своїм зверхником, однак правив Литвою на свою руку. Вправді Поляки вибрали небавом великого князя Александра королем, але й тоді литовські пани та князі правили своїм краєм окремо від Польщі. І хоч оден і той самий чоловік був заразом великим князем литовско-руським і польським королем, Польща і Литва були двома осібними державами: в Польщі вело державні справи польське правительство, а в Литві литовське.

3. Повстанє князя Глинського.

В останнє добули рускі живла на Литві всіх своїх сил та виступили проти чужого собі польського ладу тоді, як великим князем литовско-руським а рівночасно польським королем був син

Казимира, а внук Ягайла, Жигимонт. На чолі невдоволених станув князь Михайло Глинський, що походив зі зрущеного татарського роду, який добився на Литві великих маєтностей і почесний. Кажуть, що в руках родини Глинських була „трохи не половина Литви“. Сам Михайло був вельми талановитим і визначним чоловіком. Замолоду виїхав він на Захід на науку і там прийняв католицьку віру, довго перебував на дворі німецького цісаря, брав участь в різних війнах, був в Італії та Іспанії. Перебувши таку довгу європейську школу, вернув він як знавець воєнної штуки на Литву та скоро став „дворним маршалком“ (високий урядник, що завідував великокняжим двором, пильнуючи там ладу) великого князя. Рускі князі та пани уважали його своїм головою, бо Глинський мимо зміни віри та високої європейської освіти остав вірним своїй народности. Але король Жигимонт на основі поголосок став підозрівати Глинського, що він сам хоче стати великим князем литовско-руським, а Литву відорвати від Польщі. Тому то позбавив король Глинського маршалківського уряду та повідбирав йому маєтності.

Обиджений Глинський став ладити повстання, приєднавши собі Татар і великого князя московського. Вже від довгого часу велике князівство Московське було вельми грізним сусідом для Литви. Оно стало відвигати ся серед фінсько-слов'янських племен в північно-східних землях на місце давнього Володимирсько-суздальського князівства (гл. ст. 37., уст. 4.); збирало не лише остаючі без тіснійшої зв'язи північно-східні князівства, але притягало помалу також полуднево-західні, то є українсько-руські зе-

млі, що доси держали ся Литви. З такими союзниками пірвав Глиньський за оруже проти Жигимонта, але повстанє не повело ся. Татари не піддержали Глиньського зовсім, а Московщия лише дуже слабо; повстанє згноблено, а Глиньський приневолений був утікати в московску область (1508. р.). Одиноким вислідом сего була війна, яка розгоріла ся за впливом Глиньського між Московщиною та Литвою, в якій Литва понесла великі страти в користь Московщини.

4. Люблиньска унія.

Після упадку повстаня Глиньського стратили в Литві православні рускі князі та пани всяке значінє, а державою правили католицькі литовські пани. Они тримали з Польщею і не хотіли від неї відривати ся, бо при помочи Польщі легше було їм держати в своїх руках рускі землі. Всеж таки хотіли й они так повести справою, щоби і з Польщею бути разом і осібну мати державу та самим правити Литвою. Колиж в Польщі побачили, що не можна зробити одної держави з Польщі та Литви, захотіли прилучити до Польщі бодай українсько-руські землі, що належали до Литви. В 1569. р. удало ся їм не лише се, а удало ся справді з Польщі і Литви зробити одну нероздільну державу. Тоді королем польським і великим князем литовсько-руським був правнук Ягайла, Жигимонт Август. Він не мав синів і бояв ся, що як умре, то Литва відділить ся від Польщі і всякими способами старав ся звязати Литву з Польщею в одну державу. Тому скликав він у місті Люблині сойм (сойм, се був зїзд послів, висиланих

ріжними землями на спільні наради в державних справах). Литовські пани і тут противили ся та щоби перешкодити такій злуці, потайки відіхали з сойму. Але Поляки з королем постановили без них перевести злуку Польщі й Литви, а наперед рішили, що українсько-руські землі Литви Волинь і Підляше (на північ від Волині, на пограничу Польщі) мають бути прилучені до Польщі. Они видали про се оповіщене і наказали панам і послам з тих земель приїхати на польський сойм і зложити присягу Польщі; инакше грозили, що відберуть від них маєтності і уряди.

Пани і послы з Волині і Підляша приїхали, але просили короля, щоби їх не силував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо буде відбирати маєтності і уряди. Тоді они настрашили ся і раді-нераді присягли, бо не мали сьміливости противити ся. Бачучи, що нема між ними самими єдності, литовські пани вернули назад на сойм і заявили, що они готові продовжати переговори в справі злуки. Заохочені тим Поляки стали домагати ся прилуки до Польщі Київщини та східного Поділя (Браславщини) і справді сего довершено. Литовські пани чули, що їм начеб „попідтинано крила“, як самі казали, й не противили ся сему, а також злуці Литви й Польщі в одну державу. Так отже через сю злуку, що зве ся Люблинською унією, майже всі українсько-руські землі дістали ся Польщі. Лише землі над середущим Бугом і горішною Припетією (Берестейщина і Пинщина) остали при Литві, а Чернигівщина піддала ся була Московщині. Одначе Польща мала такий вплив на Берестейско-пинську землю,

що ся належала властиво до неї. Також Чернігівщина дістала ся (з початком XVII. ст.) на якийсь час Польщі. Отже хвилювато удало ся Польщі зібрати в своїх руках навіть усі українсько-руські землі. З часів Люблинської унії Литва перестала бути окремою державою: она надалі мала бути злучена з Польщею, мала мати одного короля, оден спільний сойм, тільки задержала ще собі свої окремі уряди.

III. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД В УКРАЇНСКО-РУСКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЛИТОВСКИМ І ПОЛЬСКИМ ПРАВЛІНЬОМ.

1. Зміна давного ладу.

Заким усі українсько-руські землі дістали ся під владу Польщі, оставала більша часть їх довше або коротше під литовским впливом. Але лад, який заводила Литва в тих землях, не вносив дуже значних змін, бо литовські князі тримали ся гасла: „Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо“, лишаючи все так, як було за староруских часів (гл. ст. 61., уст. 1.). Впрочім не могла Литва змінити дуже ладу на Руси, бо ся стояла далеко вище від неї під зглядом культури, тож Литва сама богато нового від неї переймала. Але дещо мусіла Литва на Руси змінити, примінюючи се до власних потреб. Яко

держава, що приневолена була воювати на всі сторони, вимагала іменно Литва від Русинів сповнення одного найважливішого обов'язку, воєнної служби: кождий, хто посідав землю, мав за се сповняти військову службу.

Інакше було з українсько-руськими землями, що дісталися відразу Польщі. Польща була вже тоді в порівнянні з Литвою старою державою, що мала за собою довгі віки історичного існування, власне вироблене державне право і культуру, які були розвинені хоч не вище, то не нижче тодішньої Руси. Тому то не дивилася Польща на Русь як на щось вище, як на взорець, як то було в Литві, протилежно, стала вона сейчас заводити в українсько-руських землях свій власний лад.

Всюди в урядах заведено з часом польську та латинську мову (руської мови уживано в діловодстві в українсько-руських землях Польщі ще в другій половині XIV. і в першій половині XV. ст.), в судах судили по польському праву, всякими начальниками настановляли тільки Поляків, а православним Русинам оставляли лише мало-значні уряди. Польським поселенцям роздавали всякі землі, чи то незаселені ще, чи вже заселені селянами. Нові польські поселенці попирані своїм правительством, стали поводитися так, як давні руські поселенці. Після злуки Литви з Польщею за Ягайла також і в Литві православні руські пани, хоч їх зрівнано з часом з панами католиками, не могли однак займати (до р. 1563.) висших державних урядів, які задержано для панів-католиків. А хоч деколи й православним панам надавано виспії уряди, то лучалося се виїмково і дуже зрідка. Тож не диво, що чимало руських панів, бажаючи задержати своє давнє становище, покидало свою віру та приймало католицтво, а разом з тим покидало й свою народність. В сей спосіб звелося мало-по-малу руське панство, найвищіє князівські та панські руські роди стали Поляками, а руським остав лише сам простий нарід.

2. Князі-пани.

Прилучивши українсько-руські землі до своєї держави, застала там Литва вже протягом довгих віків витворений суспільний лад та готові суспільні верстви, як: княжих дружинників (старших, званих боярами і молодших званих отроками), земельних власників (званих також земськими боярами), міщан, селян, церковних, півсвобідних і несвобідних людей (гл. ст. 53—55., уст. 2.). Литва додала до сих верстов ще одну найвисшу верству, князів. Були се будьто князі, що зацілїли зі староруского княжого роду, або дрібнійші князі з роду Гедимина, що осїли на Руси та зручили ся. Разом з визначнійшими боярськими родами творили они верству, звїсну під спільною назвою князів і панів. Они мали незвичайно велике значіне через те, що в їх руках находили ся багаті земельні маєтности, за які відбували они воєнну службу, удержуючи своїм коштом власні війскові дружини, т. зв. почти під власними родовими хоругвами (по кілька родів мало спільний боєвий оклик і спільне родове знамя, яке уміщувало на хоругвах).

Вся державна управа спочивала в їх руках. Особливо могутними були княжі роди: Острожських, Черторийських, Вишневецьких, Четвертинських, Санґушків, Корецьких та Заславських. В українсько-руських землях, що належали до Польщі перед її цілковитою злукою з Литвою, була лише верства панів, але князів не було, бо польська шляхта, яка вважала себе рівною між собою, нерадо гляділа на висшу князівську верству (хоч в дійсно-

сти, як знаємо, була між самою шляхтою висша верства, що дивила ся з гори на низшу шляхотску верству; гл. ст. 64., уст. 1.).

3. Зем'яни-шляхта, путні бояри, неповноправна шляхта.

Під впливом устрою, який був у Польщі, витворила ся на Литві та в українсько-руських землях, до неї належних, верства земян або шляхти. Були се заможні люди, які замість данини мали висилати на кожне візване правительства одного чи більше кінних вояків, відповідно до своєї заможности. До сеї верстви ввійшли не лише земські бояри, але також багатші міщани та селяни, бо правительство старало ся о те, щоби мати як найбільше військових людей до своїх частих і далеких воєнних походів. А тим легше можна було селянам та міщанам дістати ся до верстви земян-шляхти, що між сею верствою а верствою селян та міщан була ще одна перехідна верства бояр або слуг путних. Се були бояри, що сиділи на боярських землях, але замість воєнної служби сповняли різні інші послуги, зв'язані із зарядом замків, а особливо возили листи.

Шляхотска верства витворила ся також в українсько-руських землях, що належали до Польщі. Але підчас коли шляхта в самій Польщі володіла землею як своєю власністю, брала від селян данини, а державі не давала майже нічого, хиба по 2 польські гроші від лану, не була обов'язана ходити на заграничні війни, лише боронити свого краю дома, то новоутворена шляхта

в українсько-руських землях Польщі обов'язана була до дуже тяжких військових обов'язків. Але й ся шляхта стала добивати ся таких самих прав, які мала шляхта в корінній Польщі і з часом таки добила ся зрівняня. Та мимо сего остало в українсько-руських землях Польщі й Литви дуже багато дрібної неповноправної шляхти, що сиділа або на землях королів чи великих князів, або на землях князів та панів.

Неповноправна шляхта, що сиділа на землях королівських чи великих князів, звала ся служебною шляхтою і займала посереднє становище між повноправною шляхтою а слугами. Она обов'язана була або до різних замкових послуг, н. пр. відбувати сторожу та возити листи, або знов до сповнюваня служби конюхів (доглядачів кінських стад). Неповноправна шляхта на князівських та паньських землях отримувала землі з рук князів та панів, обов'язувала ся до служби своєму панови, особливо до військової служби і підлягала рівночасно власти свого пана.

4. Селяни: останки громадської самоуправи; закріпощенє.

Чим більше змагала ся в Литві та в Польщі сила і могутність висших верстов, тим гіршою була доля селян в українсько-руських землях. За часів Рускої держави були люди півсвобідні і невільники, такі, що в боярськім дворі сиділи і робили на боярській страві; але були і селяни свободні, які на своїй землі сиділи і тільки князеви платили податки, а в своїй громаді самі поряdkували всякі справи. За литовських та польських часів в українсько-руських землях невільників вправді не стало, але попри верству свободних селян були ще й пів-

свобідні і несвобідні селяни, що заступили невільників.

Останки невільників, що звалися челяддю невільною або просто челяддю, подибуємо лише в корінній Литві ще до початків XVI ст. Але зате з мас несвобідних і півсвобідних людей витворено нову верству тяглих селян-отчичів, закріпощених або непохожих, а звалися вони так тому, що осаджувано їх на землях, яких їм не вільно було покидати. Сі селяни, були обов'язані до різних робіт для своїх панів-дідичів (то є земельних власників). Властиве свободне селянство ділилося на людей данних, робітних або тяглих і служебних. Данники були се селяни, що давали дань медову, але данниками звали й тих, що давали дань грішми. Селянство робітне або тягле (не те саме, що тяглі селяни-отчичі) мали обов'язок роботи в дворі, коло рілі та підвод. Селяни служебні сповняли службу воєнну, замкову і довецьку або коло двірського господарства яко конюхи, лісничі та різного рода ремісники.

Де-не-де в українсько-руських землях заховалися ще за литовсько-польського правління (в XVI ст.) останки давньої громадської самоуправи (гл. ст. 14., уст. 6.). Кілька чи кільканайцять сусідних сіл лучилося разом в т. зв. волость, на чолі котрої стояв старець, вибраний на один рік мужами з сіл, що належали до волости. Сей старець був представником волости перед правительством, він збирав іменем волости податки та разом з мужами судив у всяких справах своєї волости. Сліди такої громадської самоуправи бачимо й в громадських судах, званих копними судами. Мужі з сусідних сіл, звані копними судиями, сходилися на означенім місці, дець на пограниччю сіл на збори, звані вічем, громадою або копою. Предметом сих зборів було переведене слідства і викриття провинників в проступках против життя і власности, довершених на їх області. Та з часом сей волостний устрій упадає, а зате на його місце розвиваються менші сільські громади, що вели власну самоуправу на зборах своїх мужів та вибирали собі власних старшин, званих старцями, десятниками, сотськими, тивунами або атаманами. Вони були представниками своєї громади перед властями. Але все те були вже лише останки колишньої громадської самоуправи, яка що раз більше зникала з ограничуванем прав свободного селянства.

З часом також всіх свободних селян повернули в таке кріпацтво (протягом XVI. ст.), що мало що від невільництва ріжнило ся. А дійшло до сего осьякою дорогою. Богаті земельні власники, пани-дідичі, потребували багато робочих сил через те, що вели на великі розміри земельне господарство і старали ся від давна повернути в кріпацтво також свободних селян. А прийшло їм се легко з хвилею, як удало ся їм здобути собі в державі незвичайно впливове значінє. Крім сего закріпощеню свободних селян пособляла й та обставина, що до селянської верстви влучено давних несвобідних і півсвобідних людей яко закріпощених селян-отчичів, а через те стала затирати ся з часом ріжниця між ними а свободними селянами наслідком поступенного обмежування прав останніх. Права свободних селян обмежено через те, що зпід державної влади піддано їх під владу дідичів, обмежено а з часом зовсім відобрано їм право на землю та обмежено особисту свободу через відобранє права виходу з власної землі до иншого села і иншого дідича. Всі селянські землі уважали від тепер паньськими: панам-дідичам повіддавано селян з землею, а навіть королівські землі, т. зв. королівщини, яких не віддавано на вічність, віддано ріжним панам в державу (такі пани звали ся державцями і старостами) і они рядили тими селянами, що сиділи в тих королівщинах так само, як пани-дідичі підданими-кріпаками.

Пани могли від селянина або, як они єго називали, від „хлопа“ землю відобрати, а навіть продати її разом з селянином иншому панови. Могли накладати на підданих всякі роботи, податки і чинші (грошеві податки) і справді

накладали все нові та нові. Крім сего селяни приневолені були відрабляти на панських землях т. зв. „панщину“; зразу робили селяни 14. днів панщини на рік, далі робили вже два або й три дні на тиждень, а пізнійше ще збільшила ся та панщина так, що селяни мало не цілий тиждень мусіли робити на панських ланах, а не могли робити на себе. А притім зносили ще всякі кривди від пана, на які не було суду ні управи. У всяких справах селянина судив єго пан, який міг засудити свого підданого хоч на смерть за що небудь, хоч би за непослух і на те не можна було нікому скажити ся: сам король не міг мішати ся в те, що робив пан зі своїми селянами.

5. Міщани і духовенство.

Як українсько-руські землі дістали ся під владу Литви та Польщі, тоді наступив цілковитий переворот в міській життю. Міста, що доси були тісно звязані з землею та становили єї осередок, від тепер стають чимсь зовсім відрубним через те, що шляхта, яка взяла в свої руки всю державну управу, відсунула від участі в ній зовсім міщан. Зв'язь гіродів з землею пірвала ся наслідком сего і они творять від тепер кожде для себе начеб особну замкнену в собі маленьку державу. Завдяки німецькому або маґдебурському праву (від німецького міста Маґдебурґа*), яке надавали королі містам, а яким рядили ся они

*) Вже за княжих часів на Руси були німецькі поселенці, що рядили ся по містах своїм правом.

самостійно. На чолі міської самоуправи стояв війт, що рядив з радними, призначеними для міської управи та з лавниками, що займалися судовими справами. Міщани лучилися в ремісничі братства, т. зв. цехи, а кождий цех дбав про те, щоби ремісники знали добре своє ремесло та сповняли сумлінно свої обов'язки. Але наслідком сего, що відсунено міщан від участі в державній управі й в законодавстві, підпали міста під законодавчу владу шляхти, а се сприяло їх розвиток. Крім сего в містах стали селитися Жиди і Вірмени (що зайшли були до Польщі) та захопили з бігом часу в свої руки всю торгівлю.

На основі маґдебурского права до участі в міській управі могли бути допущені лише католики. Тому то не дозволявано вибирати міщан Русинів ні в яку старшину, навіть до цехів або до ремесла в науку їх не приймали та обмежували право займатися торгівлею. Русинам вільно було мати дома тільки при одній улиці і тільки в тій одній улиці вільно було дзвонити в дзвони православної церкви, або св'ященникам ходити з хрестами та хоругвами, або ховати мерця з процесією. Не вільно було нігде православним ставити нових церков і хоч сих заборон не завсїгди пильнували, то все таки они нераз прикро далися відчуті православним.

Значним змінам підпали також відносини серед руского духовенства під литовско-польским правлінням. Число давних церковних людей, що не були властивими духовними, лише зависіли від них, змаліло, зате зросло значно число світського (білого) духовенства і черців. Мимо вельми некорисних обставин для православної віри зросло незвичайно число мона-

стирів, а також і число приходів, в яких сиділо світське духовенство, зване попами („піп“ так само як „папа“ походить з грецької мови і значить „отець“). Але подібно як усі православні, також і попи були в пониженню, ба навіть нерідко приневолені були відрабляти дідичам панщину.

IV. КНЯЗЬ КОНСТАНТИН ОСТРОЖСКИЙ (1540—1608) І БЕ- РЕСТЕЙСКА УНІЯ (1596).

1. Занепад освіти на Руси.

З занепадом державної самостійности українсько-руських земель проявився також сильний занепад освіти в тих землях. До ще більшого занепаду освіти, особливо в західних українсько-руських землях, причинилося упосліджене руского письма та мови з хвилею, як ті землі ввійшли в склад Польської держави. Рускої мови уживано в діловодстві в українсько-руських землях Польщі ще в другій половині XIV. і в першій половині XV. століття попри латинську мову, але з часом усунено її зовсім так, що без латинської й польської мови не можна було порозуміти ся в щоденнім життю. Троха краще було на Литві, бо там урядова руска мова держала ся аж до злуки з Польщею (1569. р.), всеж таки мову староруского письменства за-

ступила тепер урядова мова з білорускою закраскою.

Отсе упосліджене старорускої письменьської мови підривало значно руске письменьство і книжність, а до того прилучила ся повна недостача добрих руских шкіл. Вправді людей, що вміли читати і писати, було значно більше, чим давнійше, але не було зовсім таких високо освічених людей, як у попередних століттях на Руси за її державної самостійности. Книжок було ще з давна дуже багато, але їх ніхто не читав і они припадали пилом; до заграничних висших шкіл дуже рідко хто з Русинів їздив. Церковні та побожні християнські книжки, се головне, що дало руске письменьство в тих часах. Взагалі в письменьській творчости запанував великий застій. З літописий замітний лише цілий ряд т. зв. руско-литовських літописий, що займають ся історичними подіями від кінця XIV. до другої половини XVI. ст. Появляють ся також пісенні твори, звісні під іменем дум (що були завязком пізнійших „козацких дум“), то є віршовані пісні, в яких осьпівував нарід історичні події в сумних звуках під гру дудок.

2. Церковні братства.

Рівночасно з занепадом освіти на Руси проявив ся також сильний занепад рускої православної Церкви. Був се час, коли не лише на Руси, але й в Польщі і в цілій Європі був між духовними і взагалі в церковних ділах великий нелад. Починаючи від низшого світського

духовенства і монахів аж до найвисших владик, духовні покинули побожне житє, журилися більше тим, щоби жити розкішно, а наслідок сего був такий, що люди перестали слухати духовних. Були вправді люди, що старалися о поправу церковних відносин, але в значній частині замість до поправи цих відносин, доводили її заходи до єресей, то є до заведення церковної науки, незгідної з наукою правдивої Христової Церкви.

Також в українсько-руських землях люди, бачучи, який нелад панує серед духовних, як правительство мішалося в православні церковні справи та настановляло на священників і владик нераз зовсім негідних людей, шукали способу на поправу православної Церкви. О поправу відносин в православній Церкві почали дбати церковні братства. Вони повставали по різних містах серед міщан зразу для помочи бідним і для піднесення побожного життя, а пізніше взялися до сего, щоби поправити відносини в православній Церкві. Найпершим способом до сего уважали вони просвіту: тож більші братства стали закладати печатні іечатати книги, вишукували та спроваджували учених людей і заводили школи. Духовенство, а навіть самих владик напоминали братства, щоби пильнували порядку в церкві, щоби на священників ставили чесних і розумних людей, щоби не розтрачували церковних маєтків, але обертали на церкви, школи та бідних. Найбільше і найславніше братство в тім часі було львівське: оно побудувало собі братську церкву*) (1591. р.;

*) Се церква Успеня Пресв. Богородиці, або т. зв. Волоска церква, бо до її будови причинилися найбільше волоскі господарі то є князі, що володіли в землях на полудне від ріки Дністра аж до долішнього Дунаю. Ці землі звалися Молдавою і Волощиною. До них належала і наша Буковина.

гл. образок 24. і 26.), заснувало печатню, заложило гарну школу, де вчили церковно-словянської і грецької мови. За прикладом львівського братства заснувалися братства по інших містах, а найславніші з них були в Києві і в Луцьку (на Волині).

3. Острожска академія.

Попри церковні братства найвизначнішим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя, став Острог (на Волині), осідок князів Острожских (около 1580. р., гл. образок 22.) завдяки одному з сего роду, київському воєводі, князеві Василеві - Константинові Острожському (гл. обр. 25. і в додатку оповідане 10.). Він був сином Константина Івановича Острожского (гл. образок 23.), славного гетьмана вел. кн. Литовского, найвизначнішого з сучасних православних панів, які вважали його через те своїм головою, опікуном своєї народности і православної віри. Князь Василь, пізнійше званий звичайно Константином в честь батька, одідичив величезні багатства: кажуть, що він мав вісімдесять міст і кілька тисяч сіл, а крім сих родових дібр держав ще чотири величезні староства. Їго доходи виносили мільон червоних золотих річно (на ті часи великанська сума, що доходила майже наших 40 мільонів корон).

Отсей князь Константин Острожский положив незвичайні услуги около подвиженія освіти серед українсько-руського народу. Він заснував в Острозі печатню, де печатано різні книжки,

головно богословського змісту, а найважнішою з них була церковно-словянська Біблія, звісна під назвою Острожської Біблії (1580. і 1581. р., гл. образок 27.). Крім сего заложив він в Острозі виспу школу, звісну під назвою Острожської академії, в якій учили словяно-рускої, латинської та грецької мови. Тут перебувало багато славних учених, а одним з найвишнійших вихованців сеї академії був Мелетий Смотрицький, що написав славнозвісну граматику церковно-словянської мови. Але вже небагом після смерти князя Константина (умер 1608. р.) ся академія упала.

4. Заходи около церковної унії.

Як східна, грецька Церква попала в схизму, то є зірвала єдність з західною, римською Церквою, тоді і наш нарід, що прийняв Христову віру з Царгорода, попав у схизму разом з Греками. (гл. ст. 45., уст. 6.). Але римські папи не залишили старань, привернути східну Церкву назад до єдності з західною. Король Данило згодив ся вже був навіть на просьбу папи заключити церковну унію, але як папа не дав єму потрібної помочи против Татар, Данило покинув гадку про унію. Пізнійше старав ся кілька разів довести до злуки обох Церков король Ягайло, але й тоді се не удало ся. Аж коли Грекам загрозив страшний ворог, Турки*), що прийшли з Азії, тоді грецький цісар та царгородський

*) В 1453. р. здобули Турки Царгород і з сею хвилею упало грецьке цісарство.

патриарх, потребуючи помочи від папи, заключили церковну унію в місті Флоренції (в Італії). Тодіж приступив до унії також київський митрополит Ізидор 1439. р. Але й ся унія не удержала ся довго, бо правительство її відповідно не підперло, а як за впливом Московщини став у Києві митрополитом чоловік неприхильний до унії, она поволи (з початком XVI. ст.) упала зовсім. (Київську митрополію відновлено знов після сего, як київський митрополит переніс ся до Володимира над Клязмою [з кінцем XIII. ст.; гл. ст. 50., уст. 9.], а опісля в Москву [з початком XIV. ст.], за вел. князя Ольгерда. Щоби одначе удержати київську митрополію в зависимости від Москви, постарали ся московські царі о те, що московську митрополію замінено в патриархат [з кінцем XVI. ст.]). Українсько-руській нарід держав ся дальше православної віри. Зате рускі пани бачучи, як правительство ограничає їх права через те, що они були православними, стали громадно покидати православну віру та переходити на католицьку, а рівночасно покидали й руску народність. Остав лише сам простий нарід зі своїм духовенством, що визнавав православну віру, дрібна православна руска шляхта і небогато могутних православних панів, от як князь Константин Острожский.

5. Берестейска унія. Св. Йосафат Кунцевич.

Одначе невідрадіні відносини в православній Церкві вимагали рішучої поправки. Вправді цер-

ковні братства поставили собі яко ціль поправу сих відносин, але замість користи, приносили сі заходи рускій Церкві більше шкоди, бо спроставдані братствами учителі приносили з собою різні ереси, що повстали були на Заході Європи та звідтам приходили через тих учителів і в Польщу і на Русь. Зате в католицкій Церкві переведено вже тоді поправу відносин, а деякі рускі владыки, бачучи се, надіяли ся звідтам зачерпнути нових сил до подвигнення рускої Церкви з занепаду. В тій цілі задумали они заключити церковну унію з Римом, признати папу своїм зверхником, задержуючи одначе свій східний обряд.

Але були ще й інші причини, які спонукали до сего руских владык. Були се часи загальної релігійної нетерпимости в Європі, коли то католицка Церква поставила собі яко задачу боротьбу з іновірцями. Не диво отже, що й в Польщі була православна віра в пониженю, а руским владыкам не признавано таких самих прав, як польским, іменно не допускали їх до сего, щоби они засідали в польскім сенаті (висша палата сойму; гл. ст. 69., уст. 4.). Тож через унію мали рускі владыки надію зрівнати ся в правах з польским духовенством. З другої сторони хотіли рускі владыки визволити ся зпід зверхности царгородского патрiарха, який мусів оплачувати ся турецькому урядови, а через те накладав на руских владык тяжкі данини. Наслідком сего рускі владыки були приневолені накладати знов тяжкі данини на низше духовенство, яке через злигодні і брак відповідної осьвіти було темне й не дбало про релігійність серед простого народу. Нерадо дивили ся також владыки

на се, що патріарх поставив їх під догляд церковних братств. Они стали нарікати, що братства зложені з міщан-ремесників, котрі нічого не знають з духовних наук, мають наглядати їх жите і доносити про їх поведене патріархови.

На чолі владик, що рішили заключити церковну унію, станув київський митрополит Михайло Рогоза, луцький єпископ Кирило Терлецький (гл. образок 29.) і володимирський Іпатий Потій (гл. образок 30.). Потій і Терлецький удали ся до Риму, де заявили, що руска Церква підчиняє ся зверхности папи, а притім просили, щоби Русини могли держати ся своїх церковних обрядів. Папа прийняв сю заяву і згодив ся на унію, а Потій і Терлецький присягли на Євангеліє за всіх руских владик і київського митрополита. Коли згадані висланники вернули з Риму, зібрав ся в Берестю (над Бугом) 1596. р. собор, на яким затверджено услівя унії, подані і прийняті в Римі, а також польський король потвердив сї услівя, як і заборону переходу уніятів на римський обряд.

Але проти унії повстали братства, православні пани, духовні і всякого стану люди, заявляючи, що владики заключили унію самовільно. Навіть деякі владики, що зразу згодили ся на унію, потім відступили від неї. По стороні православних станув також князь Конstantин Острожський, який зразу був прихильний унії, але потім покинув гадку про неї через те, що владики взяли ся до діла без него й без порозуміння з православними. Але король став в обороні уніятів, пообсаджував опорожнені владичі престоли уніятськими владиками так, що з часом православні лишили ся без владик. Одначе заходи ко-

роля не найшли попертя в сенаті, котрий головно за справою польского католицкого духовенства не хотів допустити руских уніятских владик до сенаторского достоїнства, чого домагали ся владики і о що просив короля сам папа. Так отже вже в самім початку підорвано повагу унії, вважаючи її за щось низшого від римского обряду. До того почала вести ся боротьба між уніятами а православними, а одною з її жертв був полоцкий архієпископ Йосафат Кунцевич (гл. образок 28.), якого вбили православні за его ревність около розширення унії.

Він був монахом Чина св. Василя Великого, де вступив в молодих літах і зложив монаші обіти. Там віддавав ся не лише молитві та побожному життю, але й читанню церковних книг і письменській праці, а одним з визначних его творів є книжка „Хрещене св. Володимира“, в котрій він виказав тісну звязь, яка лучила в самих початках руску Церкву з римскою. В признаню заслуг для церковної унії зачислила католицка Церква Йосафата між святих (1867. р.).

Церковна унія мала велике значінє під культурним зглядом для українсько-русского народу. Завзята письменська боротьба православних і уніятів дала почин незвичайно багатому письменству богословского змісту, якого предметом була з одної сторони оборона православя, з другої оборона унії і католицкої Церкви. Сю письменську боротьбу ведено рівночасно з тим, як цілий українсько-руський нарід виступив оружно в обороні своїх прав.

ТРЕТА ДОБА.

Боротьба українсько-руського народу за самостійність України - Руси та упадок народного й культурно-релігійного життя.

І. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ (1614 — 1622) І КИ- ЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА (1632—1647).

1. Доля українсько-руського народу під польським правлінням.

Як умер король Жигимонт Август (гл. ст. 69., уст. 4.) а з ним вимер королівський Ягайлів рід, вибирали собі в Польщі королів з інших, чужоземних родів. Від тоді не стало в Польщі з бігом часу доброго ладу. Королівська власть стала що раз більше підупадати, а зате зростала власть шляхти, особливо могутних світських та духовних панів (гл. ст. 64., уст. 1.). Они здобували собі у короля що раз більші права, а обмежали королівську власть. Шляхта не платила податків (лише 2 гроші від лану), всі достоїнства роздавав король лише шляхті, король не міг мішати ся до справ шляхти, шляхтича не вільно було королеви увязнити ані карати утратою майна, хиба що на се засудила его сама шляхта. Дійшло з часом до сего, що не стало в Польщі доброго суду, не

було де удати ся зі скаргою на надужитя зі сторони мігутних панів. Ні селянин, ні навіть менше знатний пан не міг знайти в Польщі суду на сильнішого та багатшого пана; а право було все за тим, хто мав більше значінє. Тернів через те дуже українсько-руський нарід, бо не було єму де упімнути ся за свої права. Доля українсько-руского народу була тяжка також через те, що єго землі терпіли дуже від частих набігів Татар, які поселили ся були тоді в Криму. Польське правительство висилало виправді нераз у ті землі військо, одначе військо замість боронити сі землі від Татар, само кривдило людей, стоячи постоєм. Польські королі обіцяли були вже навіть татарському ханови платити рік-річно данину, „упомінки“ (то є дарунки), як они її звали, щоби лише не нападав на українсько-руські землі. Одначе се нічо не помагало, бо хан брав гроші, а мимо сего вислав свою орду на Русь, яка забирала не лише худобу, але й людей в яsir (неволю).

2. Початки козаччини.

Довело ся отже самому народови боронити своїх земель, свого життя та майна. На полудни від Києва, над середним та нижнім Дніпром, лежали великі земельні простори, що в XVI. ст. стали звати ся „Україною“, (гл. ст. 10., уст. 1.), бо лежали вже „на краю“ держави і за нею зачинали ся дикі степи. Сю велику країну спустошили дуже здавна Татари; люди повтікали з сіл у лісові краї, а остало лише кілька гóродів, як: Київ, Канів, Чер-

каси, де були кріпости і стояло троха війська. Всі інші землі лежали пустою: розмножився тут звір і пчоли а в ріках риба; тільки недалеко кріпостий орали люди землю, а довкола ставили сторожів, щоби гляділи, чи ідуть Татари. Як сторожі побачили, що надходять Татари, запалювали солом'яні віхи на високих тиках, а тоді люди утікали та хоронилися до кріпостий.

Але були такі сьміливі люди, що запускалися далеко від кріпостий в ті опустошені землі, які нікому не підлягали, на весну та в літі ловили там рибу, полювали на звірину, закладали пасіки, а на зиму верталися до городів. Стрічалися вони там з татарськими чабанами (пастухами) та з такимимж як самі сьміливими татарськими людьми, що звалися козаками (се турецько-татарське слово, а означало сторожа, воїна, чоловіка свобідного, волоцюгу, що промишляв війною і розбоями); нераз вони побивалися з ними, забрали їм худобу, або ті їм те саме вчинили. Від тих татарських заволок стали наші люди-сьмільчаки зватися також козаками (гл. образок 32.). З часом їх так багато набиралося, що черкаський староста, Остап Дашкович, Русин з роду, радив навіть королеві, щоби набрав з тисячу або дві козаків, казав їм давати зі скарбу платню, а вони боронилиб за се України від татарських набігів. Але з сеї ради нічого не вийшло.

Чим більше козаків збиралося, тим вони сьмільвійшими ставали: запускалися що раз дальше в степи під самі татарські кочовища, відбирали Татарам худобу та невільників, а самих Татар брали в неволю. До козаків приставало не лише українсько-руське пограничне селянство та мі-

щаньство (з яких головню набирали ся козаки), але й ріжні пройдисьвіти й бездомні заволоки ріжних народностей: Поляки, Волохи, навіть Татари і Турки та взагалі люди, що бажали воєнної слави і добичі. Там де Дніпро звертає ся на полудне та ділить ся понизше Дніпрових порогів (гл. образок 33.), є богато островів серед лозини та очеретів; осььтут заложили собі козаки кріпость, яку прозвали Січчю або кошом (гл. образок 36*). Сидячи за порогами, на „Низу“ Дніпра, стали козаки звати ся запорожськими або низовими.

Козаки не вдоволяли ся вже нападами на Татар по степах, а запускали ся далі Дніпром на своїх легких човнах, званих чайками (гл. образок 35.), аж у Чорне море, нападали на турецькі ґалєри (кораблі) та побережа, а навіть (як то робили колись наші предки за княжих часів) на сам Царгород, що був тоді вже в руках Турків (гл. ст. 84., уст. 4.). В тих козацких походах брали участь також молоді люди з визначних шляхотських родів, бажаючи заправити ся в воєнним ремеслі. Як пограбили Турків, випустили невільників на волю та набрали дорогої добичі, втікали козаки швиденько назад, доки Турки чи Татари не зібрали ся та не допали їх (Татари підлягали вже тоді Туркам). На зиму вертали козаки на Україну до сіл та міст, або жили по хуторах, званих зимівниками (гл. в додатку оповіданє 11.).

*) Січ була на різних островах: на Хортиці, на Базавлуку, на Микитинім розі, на Чортотлику (гл. образок 34.).

3. Початки козацкого устрою.

Козацкі напади дуже були не до вподоби Туркам та Татарам; они посиляли послів до польських королів з домаганем, щоби спинили своєволю козаків, а як ні, то грозили, що Турки підуть походом на Польщу. Королі вималяли ся та запевняли Турків, що козаки зовсім свободні люди, які нікому не підлягають, тож най они самі поpróbують їх винищити при помочи свого війська. Як жеж козацкі напади не уставали, Татари мстили ся за се і нападали на Україну. Та коли Туреччина поставила Польщі рішуче услівє: щоби она усмирила козаків, лучших з них взяла на службу, а решту розігнала, аж тоді польске правительство пригадало собі раду, яку колись давав польському королеви Остап Дашкович.

Щоби запобічи козацким нападам на Турків і Татар, старали ся польські королі кілька разів скористати з сеї ради: взяти козаків у службу, дати їм платню зі скарбу, настановити їм старшину, щоби стерегли України та ходили лише в ті походи, куди їх король пішле, а не нападали самовільно на турецькі і татарські землі. І справді вписувано зразу кілька соток, а далі тисячу або й більше козаків у книгу, що звала ся реєстр, а від неї ті козаки звали ся реєстровими. Король назначав тим козакам старшого, давав ему військові знамена, „клейноти“, як: булаву, бунчук (палиця з кінськими хвостами), печатку, пірнач (булава, тільки не кругла а гранчаста) та хоругву (гл. образок 38.) і тільки сего старшого мали козаки слухати а більше нікого.

Козацке військо, що в своїх листах звало себе „війском запорожским“ (також „рицарством запорожским“, „рицарством війська запорожского“, „вільним війском запорожским“), ділило ся на полки, а на чолі полків стояли полковники. Кождий полк ділив ся на сотні, а правили ними сотники. Самі козаки звали себе „товаришами“, а ціле військо „товариством“; з польскоїж сторони звали козаків у чемних споминах „панамі молодцями“.

4. Перші козацкі війни з Польщею.

Як вписано козаків у реєстр, тоді розказано, щоби всі інші люди, що „козакували“, а не були вписані в реєстр, вертали до своїх занять: селянин мав сповняти далі свої обовязки, а так само міщанин. Але люди не слухали сего і козаків не вписаних у реєстр зросла велика сила; не помагало нічого, що король наказував старостам не пускати утікачів „на Низ“, бо люди утікали потайки та приставали до козаків. А збільшали число козаків особливо селяни, що з західних українсько-руських земель утікали перед тяжкою панщиною (гл. ст. 78., уст. 4.). Козаки жили собі зовсім вільно і не слухали польського правительства: они збирали ся на раду (гл. образок 37.), на яку скликували їх сурмачі трубами, а довбиші бубнами і тут вибирали собі власну старшину: отамана, званого також гетьманом, осавулів, полковників і сотників. Тут на раді рішали они також всякі інші справи. Ходили дальше походами на Татар і Турків, на Волощину, не питаючи нікого о дозвіл.

Вміру того, як збільшалося число козаків, стали Татари рідше набігати на Україну; жити тут можна було спокійно, а що вільної землі було доволі, тож стали тут поселюватися люди з різних сторін, утікаючи перед тяжкою панщиною. Але й польські пани бачучи, скільки на Україні родючої землі, повипрошували собі її у короля та стали на ній заводити свої ґаздівства. Але самі там не жили, лише насилали на Україну різних слуг та Жидів, званих арендарями, які брали в державу панські землі, ліси, стави, шинки. Ті арендарі брали різні данини від людей, щоби відбити собі те, що заплатили панам за державу.

Хоч польське правительство бажало ограничити число козаків, щоби запобігти татарским нападам у відплату за козацькі напади, то однак цілком знищити козаччини не мало заміру. Татарским запевненням, що з хвилиною, як устануть козацькі напади, то й вони перестануть нападати на Україну, годі було вірити. А козаки все були одинокою охороною східних українсько-руських земель. Тож в тій цілі заміряло правительство держати на своїй службі частину козацького війська, завести у него відповідний лад, а виключити решту т. зв. „своєвільних“ козаків. Але й сего не могло правительство держатися точно: реєстрових козаків було за мало, тож нераз в потребі для оборони краю удавалося правительству о поміч і до нереєстрових. Через те число козацтва росло й росло і притягало що раз більші маси селянства та міщанства.

Головним способом прожитку козацтва були походи в татарські та турецькі землі. Але польське правительство бажало удержувати з Татарами і Турками добрі відносини і не

могло до сего допустити. З другоїж сторони не спромоглося правительство на се, щоби тим козацким масам найти якийсь инший спосіб прожитку, а бажало більшу часть їх повернути в підданство та уживало до сего ріжних рішучих середників. Тих людей, що приставали до козаків, а не були вписані в реєстр, приневолювано вертати назад до роботи, а неслухняних карано. Се стало поводом козацких війн, які розпочалися зразу боротьбою козаків з пограничними старостами і панами, а перемінилися з часом в боротьбу цілого українсько-руського народу за самостійність своєї землі.

Перший розпочав війну козацький гетьман Косинський, але князі Острожські і инші місцеві пани зібрали військо та побили Косинського на голову (1591. р.). На короткий час відвернено увагу козаків у иншу сторону: німецький цісар Рудольф II. запросив їх до участі в війні з Турками, а козаки збурили місто Очаків (над Чорним Морем) і спустошили Молдаву. Але небагом розпочали війну инші отамани, Лобода, Шавула і Наливайко. Однак і ті війни скінчилися нещасливо, бо козаки мали ще за мало сили. В сих війнах вславився польський гетьман Жолкевський, який тяжко побивав козаків.

5. Гетьман Сагайдачний.

Козаки виступали зразу в обороні своїх прав, а проти польського ладу на Україні. Але з часом стали они вважати себе оборонцями православної віри і рускої народности,

як війшли в звязь з руским духовенством і осьвіченими верствами. В тих часах для українсько-руського народу була віра заодно що народність: хто був православної віри, сего вважали Русином, хто був римської віри, сего вважали Поляком. Осьтому то більша часть нашого народу так рішучо противила ся унії, то є церковній злуці з Римом: бо видячи, що знатнійші рускі пани приймали римський обряд та покидали свою народність, думав наш нарід, що й через унію треба буде ему виречи ся своєї народности. Тому то боронив він православної віри а оборону єї взяли на себе козаки.

Особливо горячим оборонцем православя був гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (гл. образок 39.). Він походив з руского дрібного шляхотского роду з Галичини (зпід Самбора, над горішним Дністром), довший час учив ся в Острожській академії (гл. ст. 84., уст. 3), а опісля (не знати докладно коли, десь около 1614. р.) став козацким гетьманом. Головною єго заслугою для православя було те, що коли переїздив через Київ царгородський патріярх, Сагайдачний упросив єго настановити православного київского митрополита і владик. Бо після унії не стало православних владик, а їх місця заняли уніяти (гл. ст. 87., уст. 5.). Так отже відновлено православну київську митрополію, на що згодив ся сам король. А згодив ся король на се тому, що тоді грозила Польщі війна з Туреччиною і треба було їй помочи козаків. В Києві повстало тоді таке саме церковне братство, як у Львові (гл. ст. 82., уст. 2.) і до него вписав ся Сагайдачний враз із цілим козацким війском.

Був се вельми хоробрий і здібний полководець (гл. в додатку оповіданє 12.), який зі своїм козацким війском нераз став Польщі в пригоді. Він вславив ся в війні з Московщиною, в яку тоді замотала ся була Польща, але найбільше слави принесла єму і козакам боротьба з Турками. Козацкі походи на Турків ставали під той час що раз частійші і сьміливіші; козаки заганяли ся на чайках під Царгород та на побережа Малої Азії, палили турецькі передмістя і кораблі та вертали з багатою добичю та з визволеними невільниками домів. Турки, як передше, грозили війною польському королеви і справді післали на Польщу велике військо.

Козаки ділили ся здавна на два стороництва: крайне, вороже рішучо польському правительству і умірковане, яке держало з правительством і в мирний спосіб добивало ся у него різних уступок для козацтва та православної віри. Як раз тоді мали перевагу крайні козаки, тож не дали они Польщі помочи проти Турків і через те турецьке військо розбило Поляків під проводом Жолкевського (гл. ст. 96., уст. 4.) під Цецорою (в Молдаві, недалеко ріки Прута, 1620. р.). Сам Жолкевський поляг у битві. Польща найшла ся тоді в дуже скрутнім положеню і просила Сагайдачного, щоби поміг їй зі своїми козаками, бо турецький султан (цїсар) вибрав ся слїдуючого року (1621.) в похід з ще більшим війском, яке числило 300. тисяч людей. Сагайдачний, який з уміркованими козаками переміг крайних козаків, згодив ся помочи Полякам, але король Жигимонт мусів приобіцяти православним ріжні пільги для їх віри.

Польське і козацьке військо (польського війська було 35. тисяч, козаків 40. тисяч) з одною а турецьке військо з другої сторони, стрінулися під Хотином (над середущим Дністром). В битвах, які тут довелося вести, доконували козаки просто лицарських діл так, що султан був приневолений помиритися з Польщею. Навіть самі Поляки признавали, що лише завдяки козакам увільнилися від небезпеки, а Сагайдачного вважали своїм спасителем. Та не довго тішився гетьман своїми воєнними успіхами, бо вже кілька місяців пізніше умер від ран (1622. р.), які одержав в часі сеї війни. Половину свого майна призначив гетьман на київське, а половину на львівське братство.

6. Київська Могилянська колегія.

Рівночасно зі зростом значіння козацтва зростало й значіння Києва. Як колись за княжих часів був Київ осередком духового життя на Русі, так і тепер став він ним за козащини після довгого занепаду. Дуже багато до піднесення з занепаду духового життя причинила славна вже за княжих часів Печерська Лавра (гл. ст. 31., уст. 3.). Тут засновано печатню, в якій печатано різні книжки, духовні і світські, прикрашувані гарними образками (риковинами); на поли малярства став сей монастир славний на цілий східно-словянський світ. Завязався тут кружок учених, серед яких визначилися особливо: архімандрит Печерської Лаври Захар Копистенський, що виступав у своїх письмах в обороні православної

віри, Памва Беринда, що прославився своїм слов'яно-руським словарем і Лаврентій Зизаній, що уложив буквар, граматику, словар і катехизм.

При київськiм братствi, яке повстало за Сагайдачного, засновано братську школу на взорець львівської школи, а учили там „греко-слов'янського і латино-польського письма“. Але найбільше для розвитку духового життя на Русі зробив тоді київський митрополит Петро Могила (гл. образок 31.), що походив з молдавського господарського (княжого) роду (гл. ст. 82., уст. 2.) та написав багато книжок в обороні православної віри. На місце братської школи заснував він нову, т. зв. колегію, на взір єзуїтських колегій, які повстали в Польщі і декуди в українсько-руських землях (в Ярославі і в Острозі). А що тодішні обставини на Русі вимагали в щоденнiм життi знання латинської і польської мови, тож учено їх більше, чим грецької та руської мови, хоч не занедбувано й русьчини. До сеї колегії покликав Могила знаменитих учителів, посилав православних духовних на науку в чужі краї, щоби могли опісля самі стати учителями в тій колегії. І справді з сеї колегії (що стала пізнійше звати ся в пам'ять свого основателя Могилянською академією) вийшло багато світських, духовних і військових людей, учених і письменників. Петро Могила умер (1647. р.) на рік перед великим народним повстанням під проводом Хмельницького.

II. ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ (1648—1657).

1. Нові козацькі повстання.

Доки жив Сагайдачний, доти не доходило до війн між козаками і Польщею, бо Сагайдачний яко голова уміркованих козаків (гл. ст. 98., уст. 5.) умів лагодити взаємні непорозуміння. Але як зі смертю сего гетьмана захопило власть крайне сторонництво козаків, тоді розпочали ся наново непорозуміння між польським правительством і козаками, а се довело до нових козацьких повстань. Поляки не потребували тепер козаків, бо при їх помочи щасливо видобули ся з біди, в яку попали були у війні з Туреччиною та Московщиною, тож наново старали ся обмежити число козаків, установили реєстр, а иншим казали вертати назад до панських маєтностей та сповняти селянські обовязки; забороняли їм також виправляти ся у походи на Турків і Татар. Але козаки не хотіли на се пристати; почали ся отже війни, в яких одначе все брали верх Поляки, мимо сего, що й козакам удавало ся деколи здобути якийсь успіх.

Гетьмана Жмайла розбив великий коронний гетьман Конецьпольский (1625. р.), а козаки приневолені були згодити ся на 6-тисячний реєстр та приобіцяти не ходити походами на чужі землі. Небавом одначе пірвали козаки знов за оруже і під проводом гетьмана Сулими збурили кріпость Кодак, яку поставили Поляки коло Кодацького порога (на правім

березі Дніпра), щоби козаків не пускати у морські походи. Одначе між самими козаками не було згоди, а реєстровці помогли навіть польському правительству приборкати низовців (1635.). Так само нещасно покінчили ся інші козацькі повстання. Гетьмана Павлюка розбив великий коронний гетьман Потоцький (1637. р.); він же розбив також гетьмана Острянина (1638. р.). Неудачию покінчив ся також похід гетьмана Гуні. Після сего настали для козаків тяжкі часи: реєстр ограничено знов до 6-ти тисяч, старшими над козаками понастановлювано Поляків, відбудовано Кодак, а на Україні порозставлявано польске військо, щоби дбало про лад і пильнувало козаків.

2. Хмельниччина. Перша війна з Польщею.

Отсі обмеження козацких прав зі сторони польского правительства викликали велике невдоволенє серед українсько - руского народу; не лише селяни, що приневолені були до тяжких робіт в панських маєтностях та козаки, т. зв. „випищики“, виключені з реєстру, але також і реєстрові козаки, які зазнали багато лиха від польскої старшини, стали бурити ся проти нового ладу. Не минуло десять лїт після останнього козацкого повстання, як серед козацтва виступив чигиринський сотник (Чигирин недалеко Дніпра, в Київщині) Зиновій Богдан Хмельницький (гл. образок 40. і 41.) і скориставши з невдоволення широких верстов українсько-руского народу, підняв прапор боротьби за народну свободу.

Богдан Хмельницький походив з заможної козацької родини, вчився змалку в київській братській школі а відтак в колегії Єзуїтів у Ярославі та навчився добре не тільки польської і латинської, але опісля й турецької та французької мови. Вступивши до козацького війська, попався Богдан в польсько-турецькій війні під Цецорою (де поляг його батько; гл. ст. 98., уст. 5.) в турецьку неволю і прожив у Царгороді два роки. Вернувши на Україну брав він участь в успішних морських походах козаків проти Турків, а раз навіть козаки під його проводом попалили передмістя Царгорода. Опісля став він зразу військовим писарем а відтак чигиринським сотником, доступивши через те найвишого достоїнства, якого міг досягнути козак. Часто брав Хмельницький участь у різних посольствах, а між іншими посилав його польський король Володислав до Франції для переговорів, почім 2400 козаків пішло в поміч Франції проти Іспанії.

В своїм посіданю мав Хмельницький хутір Суботів (гл. образок 47.), наданий його батькови чигиринським старостою. Але небагом посварився Богдан Хмельницький з чигиринським підстаростою Чаплинським, а сей постарався у старости о дозвіл відобрати Хмельницькому хутір, наданий ему не на віки, а лише досмертно. Чаплинський скористав з сего, що Хмельницького не було дома, заняв його хутір і побив на смерть його малого сина; колиж Хмельницький звернувся до суду а навіть до самого короля Володислава, не найшов нігде бажаної справедливости. Літописці оповідають, що на жалобу Хмельницького відповів король так: „Ви лицарські люди і носите шаблі, хтож вас спиняє постояти за

себе? А я все був і буду до вас прихильний“. В судах не осягнув Хмельницький нічого, ба навіть вкинули єго як бунтівника до вязниці. Але Хмельницький викрав ся з неї і удав ся на Низ, де гуртували ся люди невдоволені дотеперішнім ладом та накликував їх до повстаня.

Поклик Хмельницького проніс ся відгомонам по Запорожу і де хто міг, гуртував ся коло него. Тимчасом удав ся Хмельницький на Крим, до Татар та просив у них помочи. Татарський хан, розгніваний на Польщу за се, що довший час не платила єму обіцяних „дарунків“ (данини; гл. ст. 90., уст. 1.), згодив ся на просьбу Хмельницького і післав на Україну перекопського (Перекоп, місто на Криму) мурзу (воєводу) Тугай-бея з великим війском. Хмельницького окликнули козаки гетьманом. Як довідали ся про се в Польщі, зараз стали ладити ся до війни, щоби здавити се повстанє так само, як попередні. На чолі польського війська станули гетьмани: великий коронний Николай Потоцкий і пільний Калиновский. Над річкою Жовтими водами (на захід від Кодак), в степах, стрінули ся козаки й Татари 1648. р. з передовим польським відділом під проводом сина гетьмана Потоцкого, Стефана. Козаки розбили сей відділ зовсім, а молодий Потоцкий умер від ран, які одержав у битві. Невдовзі наспіло головне польське військо, але попало під Корсунем в долині званій Крута Балка (над рікою Росією) в засідку, уряджену козаками і Татарами. Ледво хто з польського війська уратував ся утечю; хто не згинув, той попав у полон, між ними оба гетьмани, Потоцкий і Калиновский, котрих Хмельницький віддав Татарам в ясир.

3. Дальший похід Хмельницького. Вїзд до Києва.

Хмельницький був дуже добрий войовник і правитель та чоловік великого хисту і вдачі, одначе не мав здібностей до цілковитого переведення замірів, сягаючих далеко в будучину. Він умів побіджати противників, але кожного разу після побіди не знав, що почати дальше. Після корсунської побіди Польща остала без війська і всякої оборони; ворота в її глибину стояли Хмельницкому отвором. А міжтим став він зовсім безрадним, опустил руки та розложив ся табором під Білою Церквою (над рікою Росію). Розпочинаючи повстанє, Хмельницький, як і єго попередники, не мав иншої думки тільки те, щоби вернути козацкі вільности і лад зперед повстань 1637—1638. р. та прикоротити трохи панованє польських панів на Україні. Він був певний, що й король сам хотїв би помочи козакам, тільки могутні пани єму не дають, тож бажав війною нагнати троха страху сим панам, „короленятам“, як їх називав. Хмельницький писав універсали (листи) до всего українсько-руского народу і взивав єго до повстаня. а нарід справді підняв ся на сей поклик до боротьби за волю. Та з другої сторони писав він листи й до Польщі до ріжних впливових осіб, виправдував своє повстанє та просив для козаків оборони. До короля вислав він послів та поставив дуже смирні жаданя: щоби реєстр збільшено до 12. тисяч, щоби козакам виплачено задержану платню та щоби старшинами в козацкім війську не назначувано Поляків.

На біду вмер тоді король Володислав, до якого Хмельницький і козаки взагалі мали велике довіре; тимчасове польське правительство і сойм відкладали полагоджене козацких домагань аж після вибору нового короля і рівночасно ухвалили збирати нове військо проти козаків. Тож Хмельницький, не одержавши ясної відповіді та сподіючи ся нової війни, рушив на Волинь і під Пилявцями (на північ від ріки Бога) стрів ся з новим польським війском. Але в польськім війску не було ладу, згоди і карности, тож коли наскочили на него козаки з Татарами, кинули ся Поляки в розтіч. Цілий пребогатий табор з усіма припасами дістав ся в руки побідників, а Польща остала знов без війська. Населенє Волині, Поділя і Галичини прилучило ся до повстаня. Хмельницький рушив до Галичини, обляг Львів, де взяв великий окуп, щоби заплатити за поміч Татарам, а звідси пішов аж до границь Польщі та безуспішно облягав кріпость Замо́сте на границі Волині і Польщі (між Сяном а Бугом).

Міжтим відбував ся в Польщі вибір нового короля. Хмельницький радив Полякам вибрати королем Івана Казими́ра, Володиславового брата і сам віддав на него голос. Але вчинив лихий вибір, бо новий король не був так прихильний до козаків, як попередний. Іван Казимир писав Хмельницкому, щоб їхав на Україну, де приїдуть королівські послы переговорювати в справі сповнення козацких домагань.

Хмельницький удав ся на Україну і торжественно віхав до Києва; населенє стріло єго як народного лицаря, витало єго висше духовенство з єрусалимским патріярхом на чолі, що тоді гостив у Києві, а відпоручники київ-

ских шкіл витали гетьмана радісно як освободителя. Тоді то серед одушевлення, під впливом бесід з освіченою верствою тодішнього культурного осередка України, Києва, наступила зміна в поглядах Хмельницького; він побачив ясно, що не ходить тут о самих козаків та їх вільности, а о свободу цілого українсько-руського народу. Він покинув межі чисто-козацких домагань, а перед его очима розкрились образи відродження українсько-руського народу, зовсім свободного, під охороною козацкого війська. І тому то дальша війна Хмельницького з Польщею була вже не козацкою війною, а війною всего українсько-руського народу за свою віру і самостійність.

4. Друга війна з Польщею. Зборівський договір.

Коли отже прибули до Хмельницького королівські послі під проводом православного руского шляхтича, київського воєводи Адама Кисіля (гл. образок 42. і в додатку оповіданє 13.), який в соймі горячо заступав ся за козаками, то з тих переговорів не вийшло нічого і Хмельницький став ладити ся до нової війни з Польщею, бажаючи увільнити зпід єї панованя українсько-руські землі і утворити з них окрему самостійну державу. Він обступив (1649. р.) передове польське військо під Збаражем (на схід від Львова), де оно боронило ся під проводом завзятого ворога козаків, князя Яреми Вишневецького (що походив з колишнього могутного руского роду). Тимчасом наспів на чолі поль-

ского загального ополчення (в нїм брала участь на заклик короля вся шляхта, здібна до бою) сам король і станув табором під Зборовом (між Львовом а Збаражем).

В битві, до якої тут прийшло, козаки тяжко побили Поляків, сам король мало не попав у полон, але хан Іслям-ґерай зрадив Хмельницького, перекуплений Поляками; не оставало отже нічого, як помирити ся з Польщею. Списано тут т. зв. Зборівський договір: реєстр козаків збільшено до 40. тисяч, а до него могли бути вписані козаки з Київщини, Браสลавщини і Чернигівщини, інші мали вернути в кріпацтво. В згаданих землях не могло стояти польске військо, не вільно було в них жити анї Жидам, анї Єзуїтам, уряди на тій області могли займати лише православні, а православний митрополит мав засідати в польскім сенаті.

Зборівський договір викликав на Україні велике невдоволенє, бо на поклик Хмельницького повстав весь нарід, котрому обіцяно козацкі права і волю, а тепер крім одної частини, що ввійшла до реєстру, всі інші мали знов стати кріпаками. Хмельницький і козащина почали в широких верствах тратити значіне проводирів народу, а дальша війна стратила значіне всенародної боротьби; бо хоч і опісля значне число українсько-руского населеня брало участь в боротьбі за волю, то робило оно се більше з завзятя проти Польщі або нераз і з примусу. В широких верствах закипіла ворохобня проти Хмельницького, а одною з причин невдоволення ним було те, що після Зборівської битви забрали Татари багато людий в ясир. Простий нарід починає від сего часу переселювати ся в великім числі на Схід,

в Слобідську Україну (або Слобожанщину, між Донцем та Доном). Бачучи се невдоволенє серед народу, мусів Хмельницький починати наново війну з Польщею, тим більше, що польські пани не хотіли згодити ся на Зборівський договір, котрий давав по їх думці козакам за багато волі.

5. Розрив з Польщею і злука з Московщиною.

Одначе Хмельницький бачив, що годі ему тепер опирати ся на самім українсько-руським народі, тож старав ся придбати собі союзників за границею. Він признав своїм зверхником турецького султана, який видав приказ татарському ханови, щоби помагав Хмельницькому. Крім сего заходив ся Хмельницький притягнути до війни з Польщею Швецію, Молдаву, Семигород і Московщину. Війна почала ся наново (1650. р.), але татарський хан дуже нерадо помагав Хмельницькому. Хмельницький розбив вправді гетьмана Калиновського під Винницею (над рікою Бугом), але небавом розбили Поляки козацьке військо під Берестечком (на Волині, 1651. р.) через те, що хан зрадив Хмельницького і утік з поля битви та вхопив з собою самого гетьмана. Як козацьке військо остало без начальника, боронило ся оно зразу, окопавши ся в таборі, але пізнійше стало відступати і переправляти ся через непроходимі болота. В часі сеї переправи знищено его майже зовсім.

Після повороту з татарского полону, Хмельницький був приневолений заключити з Польщею

т. зв. Білоцерківський договір, ще гірший, чим Зборівський: козакам полишено лише Київщину, а реєстр обмежено до 20. тисяч. Війна вела ся далше (в 1652. р.); Хмельницький розбив гетьмана Калиновського під Батогом (над рікою Богом, понизше Браслава), але хан зрадив знов Хмельницького. Вправді Татари окружили польського короля з його війском під Жванцем (над Дністром, на Поділю), але хан, перекуплений Поляками, покинув нашого гетьмана. Сим разом не думав уже Хмельницький входити в переговори з Поляками, а рішив ся відорвати українсько-руські землі від Польщі.

Хмельницький звернув ся з просьбою о поміч проти Польщі до московського царя Алексія, а цар годив ся на се під услівєм, що Хмельницький піддасть Україну під його зверхність. Переговори, які вели ся в тій справі, покінчили ся угодою в Переяславі 1654. р., що зве ся Переяславскою радою. Царські послы домагали ся. щоби козаки присягли на вірність цареві, а Хмельницький і козацка старшина домагали ся знов, щоби наперед царські послы присягли за царя, що заховає козацкі права, вільности і лад на Україні. Але послы вимовили ся кажучи, що годі, щоби цар „самодержець“ мав присягати своїм підданам. Раді-не раді присягли козаки на вірність цареві, а в справі козацких прав, вільностей і ладу на Україні мали післати послів до царя і там про те умовити ся.

За часів Хмельницького від початку повстання жила іменно Україна наче самостійна держава, якою правив гетьман, старшина і військова рада, а Хмельницький та стар-

шина хотіли, щоб так далше було і під Московщиною, щоби Україна була самостійною, лише під зверхністю московского царя. Але цар не пристав на независимість самоуправи України та самостійність влади гетьмана, позволив лише козакам вибирати собі свобідно гетьмана, щоби гетьман і козацке військо могли зносити ся свобідно з иншими державами, щоби козаків було 60. тисяч. Зате прислав до Києва свого воєводу з московским війском, яке мало про око боронити України, а в дійсности пильнувати гетьмана.

Хмельницький побачив вельми скоро, що завів ся у своїх надіях, що злучивши Україну з Московщиною, не забезпечив добре її самоуправи. Піддаючи Україну під владу царя, мав Хмельницький надію втягнути Московщину до війни з Польщею. Вправді зразу московскі війська воювали з Польщею, а навіть спільно з Москалями Хмельницький обляг у друге Львів (1655. р.) та взяв знов грубий окуп, то одначе Московщина і Польща помирили ся з собою. Тому став Хмельницький оглядати ся за союзниками і проти Польщі і Московщини. Він відновив союз з Турками і Татарами і навязав зносини з Швецією та семигородским князем Раковциєм (Rákóczy, читай Раковці), бажаючи втягнути їх до війни проти Польщі і Московщини. І справді булаб може злука України з Московщиною вже зірвала ся, та нечаяно (1657. р.) умер Хмельницький і лишив справи непорішеними.

III. РУЇНА.

(1657—1687).

1. Козацький лад на Україні.

Після смерти Богдана Хмельницького настала на Україні вельми сумна доба, котру нарід дуже влучно назмаменував назвою „Руїни“. В тім часі наступив новий внутрішній перестрій ладу на Україні; в основу єго ляг старий устрій козацького війська, що витворив ся протягом XVI. та XVII. ст., а головнo в часах Хмельниччини. До козацького війська, т. зв. козацького „присуду“ належали вже з давна значні маси селян і міщан, хоч польське правительство старало ся запобічи сему розростови; від тепер се ограниченє зникло і хто лише міг, „писав ся в козаки“. Начальником козацького війська і правителем цілого краю був гетьман, а єго прибічною радою була генеральна старшина, що складала ся з генерального обозного (що мав нагляд над усіми гарматами), генерального судії, генерального осавула (що завідував військовими справами і був начальником полковників) і генерального писаря.

Ціла область Гетьманщини, що займала Київщину, Брацлавщину і Чернигівщину (бо західні українсько-руські землі остали й дальше під владою Польщі), ділила ся на полки (за Хмельницького було їх 16.), а кождий полк звав ся після свого полкового гóрода. На чолі кожного полку стояв полковник, що був не лише головою полкового війська, але також правителем цілої полкової области. Подібно,

як при гетьмані була прибічною радою генеральна старшина, так при полковнику була полкова старшина, зложена також з обозного, судії, осавула і писаря, тільки они мали назву полкових. Кождий полк ділив ся на сотні, на чолі котрих стояли сотники.

Міста та місточка мали власну самоуправу після німецького права (гл. ст. 78., уст. 5.) і не підлягали безпосередно козацькій управі. Ціле населенє, крім духовенства і міщан, ділило ся на козаків, що відбували військову службу і зате вільні були від инших повинностей, та селян, т. зв. посполитих, що не відбували військової служби, а зате мали платити податок до військового скарбу. Посполиті були одначе зовсім свободні і могли переходити до козаків.

Гетьмана вибирали всі козаки свободними голосами на козацькій військовій раді (що нагадувала колишнє староруске віче; гл. образок 37.); тут рішали також усі справи, дотикаючі управи Гетьманщини, війни і мира. З часом наслідком того, що козащина стала великою масою, розсіяною на так великій області, полагоджуванє тих справ перейшло в руки ради старшини, до якої належала не лише прибічна гетьманська рада і полковники, але також инші визначні і заслужені особи зпосеред козаків, т. зв. значні військові товариші.

Та з часом прийшло до ворогованя між козацкою старшиною, що стала вирізняти ся зпосеред загалу козаків і простим, рядовим козацтвом, т. зв. чернию. Чернь старає ся захопити в свої руки не лише вибір гетьмана, вплив на вибір генеральної старшини, полковників і инших військових старшин, але й вза-

галі всю управу, а в тім попирають її широкі маси народні (селянство), вважаючи єї боротьбу зі старшиною, боротьбою низшого стану з висшим. Бо й справді козацка старшина, що приди- вила ся до польських та московських порядків, перемінила ся тепер в панів, дуків, як їх звали, стала простих людей обертати в підданих та приневолювати до панщини. До сильного супер- ництва прийшло особливо між запорожским козацтвом, яке складало ся з самих заго- ни- стих, неуміркованих людей і городовим, що жило в осілих місцевостях Подніпров'я серед пол- кового устрою. Запорожські козаки домагали ся, щоби гетьмана вибирано на Запорожжю, а се до- водило нераз до сего, що рівночасно вибирано на Україні в ріжних місцях двох або більше гетьманів, які опісля з собою воювали.

2. Гетьман Іван Виговский.

До ворогованя між козацкою старшиною а рядовим козацтвом дійшло вже небавом після смерти Богдана Хмельницького. Військова рада в признаню єго заслуг вибрала гетьманом єго сина Юрія (званого Юрасем), кажучи: „не- хай тая слава буде, що Хмельницький гетьма- ном“; але старшина вважала Юрія за молодим і вибрала гетьманом військового писаря Івана Виговского (гл. образок 43.). Він походив з дрібного київского шляхотского роду, був як на свій час досить осьвічений, але визначав ся не так таланом як тим, що до всякого діла вмів зручно забрати ся.

Та проти єго вибору виступили запорожські козаки, вважаючи єго старшиньским гетьманом,

вибраним без згоди всего козацького війська. На Виговського посипали ся у Москву зі сторони Запорожців доноси, що він вибраний неправильно, що бажає відорвати Україну від Московщини, а піддати Польщі. Сі доноси були безосновні, хиба правдивим було се, що вибір Виговського відбув ся неправильно. Щоби сей закид усунути, скликав Виговський війскову раду, яка вибрала єго поновно гетьманом, а вибір затверджено в Москві. Але мимо сего московське правительство заходило ся коло того, щоби Виговському утруднити єго положенє та тим лекше ввести до українських городів московских воеводів і київску митрополію піддати під власть московського патріярхату (гл. ст. 85., уст. 4.).

Побачивши, що від Московщини нема єму й Україні просьвітку, рішив ся Виговський відновити злуку з Польщею. Після вступних переговорів дійшло 1658. р. до остаточної умови в Гадячи (над рікою Псьолом, лівобічною притокою Дніпра), званої Гадяцькою умовою. Україна мала вернути назад під зверхну владу польського короля, але як осібне „велике князівство Руске“, то є як окрема держава, в склад котрої мала вйти Київщина, Брацлавщина і Чернігівщина (пізнійше додано домаганє, щоби влучено ще Волинь, Поділе і Галичину, отже майже всі українсько-руські землі); на чолі сего князівства мав стояти гетьман, вибраний козацьким війском і народом; всі уряди мали бути полишені українсько-руському народови, реєстр мав бути збільшений до 30. тисяч, православна віра мала бути зрівнана з католицькою, а київський митрополит і чотири православні владики мали засідати в сенаті. Крім сего київска академія мала бути зрівнана в правах

з краківскою, а ще одна академія мала бути заснована в однім з українських міст.

Мимо сего, що Виговський бажав забезпечити Україні самостійність, нарід виступив против него і не хотів за нічо в світі вертати назад під Польщу, бо бояв ся, що старшина враз із панами заведе на Україні панщину. Простий нарід не добачав сего, що старшина мала й добрі заміри, що она бажала забезпечити Україні свободу і самостійність, зате вірив він московским боярам, які підмовляли его на старшину, але не дивив ся на се, що і в Московщині було кріпацтво та що й она сама помагала прихильним собі людям зпоміж козацкої старшини заводити на Україні кріпацтво. Ворожо успосіблений зглядом старшини, нарід не піддержав заходів Виговського. Виговський підняв на Україні повстанє проти Московщини і побив навіть сильно московське військо під Конотопом (над рікою Сеймом, лівоб. притокою Десни, 1659. р.), одначе небавом військова рада скинула его з гетьманства, а гетьманом вибрала наново Юрася Хмельницького.

3. Гетьман Петро Дорошенко.

Юрась Хмельницький бажав держати ся Московщини, але домагав ся, щоби на Україні не було нігде московських воеводів окрім Києва, щоби московське військо, котре мало стояти на Україні, підлягало гетьманови, щоби до вибору гетьмана не мішало ся московське правительство та щоби взагалі в нічім его не обмежувало. Україна мала зносити ся вільно з заграничними державами у своїх власних справах без

участі московського правительства, а православна Церква на Україні мала підлягати царгородському а не московському патріархови. Але Москалі захопили підступом Хмельницького в свої руки, а козацькій раді прочитали зовсім інші постанови: они обмежили ще більше права гетьмана та ввели на Україну вояводів окрім Києва ще й до інших міст.

Тому то Юрій Хмельницький зневірився до Московщини і пристав до Польщі. Щоби не допустити до злуки України з Польщею, Московщина розпочала війну з Польщею. Вправді Польяки віднесли перемогу, але Московщина, користаючи з незгоди самих козаків, потягнула за собою лівобічну Україну (по лівім боці Дніпра). Так отже Україна яка через сю війну вельми потерпіла, поділилася на правобічну, що остала при Польщі (Київщина) і лівобічну, що остала при Московщині (Полтавщина і Чернігівщина). На правобічній Україні вибрано гетьманом (1665. р.) Петра Дорошенка (гл. образок 44.). Він задумав піддати ся Туркам та просив їх іти на Польщу, визволяти Україну зпід її влади. Небавом удало ся ему злучити обі половини України в своїх руках і він став думати про те, щоби Україну піддати знов під верхність царя, одначе щоби цар не мішав ся у її внутрішні справи.

Але міжтим Московщина погодилася з Польщею і заключила з нею Андрусівський мир (Андрусів на Білій Русі) 1667. р. Польщі дісталася правобічна Україна з виїмкою Києва, Московщині лівобічна та Київ. Московщина скористалася з виїзду Дорошенка по причині родинних клопотів і видвигнула проти него иншого гетьмана, наперед Многогрішного а потім

Самійловича. З огляду на се Дорошенко піддався Туреччині, бажаючи при єї помочи визволити Україну зпід влади Польщі і Московщини. Турки прийшли в поміч, вигнали Поляків з Київщини, Браславщини і Поділя та віддали єї землі Дорошенкови. Але нарід не злюбив єго за се, що Турки забирали людей в полон, а особливо малих хлопців і потурчивши їх (то є виховавши їх в турецькій вірі і обичаях) мали опісля з них грізних турецьких вояків, яничарів. В розпуці став нарід громадно покидати правобічну Україну та переселювати ся в лівобічну, а коли там не стало земель, аж за московску границу. Правобічна Україна зовсім опустошила. Опущений усіми Дорошенко піддався вкінці Московщині та закликаний в Москву небавом умер на чужині.

IV. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА.

(1687—1709).

1. Новий суспільний лад в лівобічній Україні.

Як Україна поділила ся на дві часті, правобічну і лівобічну, то настав в обох тих частях відмінний лад; в правобічній Україні, що остала під Польщею, привернено давний шляхотський лад, зате в лівобічній, т. зв. „Гетьманщині“, що була під Московщиною, здавало ся, вернув ся давний козацький лад. Але так

не було і скоро показало ся, що під впливом Московщини настав з часом також у лівобічній Україні суспільний лад, дуже подібний до шляхотско-польского. Козаки творили окремий управлений військовий стан, вільний від усяких данин. Зразу був він зовсім замкнений в собі, то є був доступний для когонебудь, бо „писати ся в козаки“ міг хтонебудь, а так само можна було виписати ся з сего стану і вписати ся до иншого: до духовного, міщанського, чи навіть селянського. Але як польске так і московске правительство, а також і козацка старшина старали ся ограничити сей перехід людей инших станів в козаки, бажаючи в сей спосіб відграничити козацтво від селянства. Сей удало ся перевести в XVIII. ст. Від тоді легко було дістати ся з козацкого реєстру до иншого стану, але вельми тяжко було попасти у реєстр, бо до него могли входити тільки діти козаків.

Зпосеред козацкого війська вже за наслідників Хмельницького вибила ся на верх козацка старшина і з часом заняла місце давньої шляхти. В своїх руках зібрала старшина великі земельні маєтности; діставали ся они їй ріжними способами: старшина випрошувала собі заселені вже землі у гетьмана або в московского правительства, ніби-то за „заслуги“. А „заслугувала ся“ старшина в сей спосіб, що догджувала Московщині в усім та не боронила їй заводити на Україні московского ладу. Часто присвоювала она собі і своїм дітям села, що належали до старшинських урядів, т. зв. „рангові села“, то знов займала собі незаселені зовсім землі, т. зв. займанщини, або скуповувала землі у козаків та селян. А що козацких

земель не вільно було купувати, тож старшина брала ся на спосіб: переписувала козаків у селянський стан, купувала у них землі, а ті безземельні вже селяни приневолені були сидіти на старшинських землях та ставати підданими козацких старшин. Крім сего на займанщинах і всяких пустих землях поселювали ся люди, що приходили тут з правобічної України: они осідали на землі, робили з єї властителем угоду та обов'язували ся давати єму данини, або помагати в роботі. Але в дійсности ті люди, звані „підсусідками“, ставали крепаками, а козацка старшина перемінювала ся в сей спосіб в новий стан, з особними правами, що звав сам себе шляхотским.

Після сего, як за Хмельницького не стало панів на Україні, не було там панщини і всі люди були вільні (незначні останки панщини заховали ся лише по церковних і монастирських землях). Але старшина забажала повернути в кріпацтво також свободних селян, т. зв. посполитих (гл. ст. 113., уст. 1.), як се зробила з підсусідками. Щоби до сего дійти, не допускала старшина селян до переходу в козаки, відбирала їм різними способами землі та осаджувала на них підсусідків, приневолюючи селян до виходу зі своїх земель, а на тих селян, що оставали, накладала старшина різні данини. Московщина помагала радо старшині закріпощувати селян, бо шукаючи опори у Московщини, ставала старшина ще більше зависимою від неї.

2. Боротьба Мазепи за самостійність України.

Тяжко доводилося Україні відчувати поневоленість зі сторони Московщини: гетьмани і старшина стали простими підручниками московського правительства і його воєводів та приневолені були коритися їм; простий нарід, обезсилений війнами, стогнав під тягарями кріпацтва, в яке дозволило його загнати наново московське правительство. Зависимість України від Московщини ставала ще раз більшою: після упадку Дорошенка дійшло кінці до повної залежності київської митрополії від московського патріархату (гл. ст. 85., уст. 4.; ст. 115., уст. 2. і ст. 117., уст. 3). При помочі Туреччини приневолила Московщина царгородського патріарха, що він зрікся зверхності над київською митрополією і нового київського митрополита висвятив уже московський патріарх. Але Московщина не вдоволена ще тим, а забажала відібрати Україні всі її права і свободи, які вона мала ще з часів Хмельницького.

Після Самійловича (гл. ст. 118., уст. 3.) вибрано на Україні гетьманом (1687. р.) з наказу московського правительства Івана Мазепу (гл. образок 45., 46. і 48.). Він походив з руського шляхотського, середно-заможного роду Мазепів-Колединських в Київщині; замолоду виховувався на дворі польського короля Івана Казимира, де був королівським пажем (покоєвим, придворним хлопцем), їздив на королівський кошт за границю, а опісля часто перебував на Україні яко королівський посол. Покинувши двірську службу, вступив він до козацького вій-

ска і в короткім часі став тут генеральним осавулом.

Мазепа був чоловік найбільш освічений серед українських гетьманів; вихований на королівськім дворі, побувавши багато в світі, мав він спромогу присвоїти собі всі здобутки західно-європейської культури. Він любив Україну щиро і горячо, дбав завжди про повну самостійність свого краю, але прямуючи до сего, він помилився що до шляху: вихований в Польщі серед відмінного як на Україні суспільного ладу, він не вважав на бажання широких народних мас, а старався приєднати собі старшину, щоби утворити міцний шляхотський стан, який підпер би його в боротьбі з московським правительством за державну самостійність України.

Сей новий стан мав зватися бунчуковими товаришами, а вписував до него Мазепа не лише синів козацких старшин, але й шляхтичів-чужоземців. Сі „бунчукові товариші“ не займали ніяких урядів, а сповняли лише почесні обов'язки: они становили найближче оточення гетьмана, брали участь в посольствах і виконували різні окремі поручення гетьмана. Зате був сей стан наслідним, то є переходив з батька на сина, а крім всяких надань та маєтків, признав йому гетьман ще різні особливі права. Через те, що Мазепа старався витворити на Україні на польський взір окремий шляхотський стан, нарід дивився на него як на чужого чоловіка, Поляка, а навіть відносився до него ворожо, як до представника старшини, котра доводила селянство і рядове козацтво до ще раз більшої залежності, накладаючи на них тяжкі данини. Тому то нарід не підпер Мазепи

відповідно в его боротьбі за самостійність України, а з упадком Мазепи упала остання надія видобути Україну зіпід московскої кормиги.

Царем в Московщині був під той час Петро, що воював з лицарским шведским королем Карлом. Бачучи, як Московщина поневіряє права України, Мазепа задумав злучити ся з Карлом і утворити з України окрему самостійну державу на взір сусідних держав, але під шведскою зверхністю. З намови гетьмана прибув Карло на Україну і до него пристав Мазепа та козацка старшина зі своїми козаками і Запорозжцями. Але сили Карла були за малі, а до того сам Мазепа не зміг привести ему в підмогу більше як 5000., бо нарід не довіряв ему і станув цілком осторонь від его змагань. Тимчасом московске військо рушило на Україну, здобуло Мазепину столицю Батурин (над рікою Сеймом, лівоб. притокою Десни), поруйнувало її та повбивало багато людей. Наспів сам цар Петро під Полтаву (над рікою Ворсклою, лівобічною притокою Дніпра) і тут 1709. р. розбив чотири рази слабше військо Карла і Мазепи, які ратували ся утечую враз з козацкою старшиною в Туреччину. Там небавом старий гетьман помер.

3. Знесенє Гетьманщини і зруйнованє Січи.

З упадком повстаня Мазепи настали для України тяжкі часи, а нарід почув небавом важку царську руку. Щоби захистити полудневі границі своєї держави від татарских нападів,

велів цар Петро прислати десять тисяч козаків на т. зв. лінійну роботу, то є сипати земляні вали від Волги до Дону; на півночі знов, над Ладозьким озером, провадило щорічно двайцять до трийцять тисяч козаків каналну роботу в багнищах, де цар будував нову столицю, Петербург. З нужди, голоду й холоду згинула там більша часть сих робітників, що й доси остало в народній памяти. Цар Петро велів після Полтавської битви зруйнувати Січ, а Запорозжці перенесли ся відти над Дніпровий лиман і там в Алешках заложили собі нову Січ та прийняли татарську зверхність.

Крім сего настановив цар на Україні новий уряд, т. зв. „Малоросійську колегію“, зложену з шести висших московських офіцерів, над котрими проводив бригадир (генерал) Веляминов. Ся колегія, що перебувала в Глухові (межі Сеймом а Десною), де велів цар перенести гетьманську столицю з Батурина ближше московської границі, мала мати надзір над гетьманом і старшиною, збирати податки, приймати скарги на українську старшину і суди, переглядати всі письма, які виходили з гетьманської канцелярії та дбати, ніби-то, щоби козакам і посполитим не діяло ся ніякої кривди від старшини. А міжтим ся колегія робила ще більші кривди людям та заводила московський лад, а навіть панщину. Перегодом зніс цар Петро гетьманський уряд, а заступником гетьмана, т. зв. наказним гетьманом настановив чернігівського полковника Павла Полуботка. Але як Полуботок став на власну руку заводити лад на Україні, то цар візвав его до Петербурга і вкинув до вязниці, де Полуботок умер.

Оповідать, що як цар Петро довідав ся, що Полуботок у вязниці тяжко розхорував ся, прийшов до него сам, просив єму вибачити і лічити ся, щоби не довести до смерти. Та Полуботок не прийняв царської ласки і відповів: „За невинне стражданє моє і моїх земляків будемо судити ся у спільного і нелицемірного судії, Бога нашого: скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом“. І справді скоро після Полуботка умер і цар Петро.

За наслідників царя Петра ще два рази вибирано гетьмана і тоді вернули знов Запорожці знад Дніпрового лимана під московську зверхність. Але як на царськїм престолї засїла цариця Катерина, знесла она зовсім гетьманський уряд 1764. р. а в 1775. р. післала московське військо на Сїч, яке обступило її, повідбирало Запорожцям оружє, а саму Сїч зруйнувало. Останнього кошового Калнишевського заковано в кайдани та заслано в Соловецький монастир (на островах на Білім морі, на північнїм березі Росії), де він в тяжких муках умер (1803. р.), маючи 112. лїт. Богато Запорожців переселило ся тоді в Туреччину і там над устєм Дунаю заснувало у друге нову Сїч. Але на чужинї тужили Запорожці за рідною землею і з часом на заклик московського правительства вернули они назад на Україну та утворили військо, що звало ся Чорноморським військом або Чорноморцями; пізнійше переселено їх над ріку Кубань (вливає ся у Чорне море, недалеко Азовського), де й доси живуть кубанські козаки.

Після зруйнованя Сїчи знесла цариця Катерина зовсім козацький лад на Україні: замість подїлу України на полки, заведено подїл на губернії, а нарід мусїв служити в московськїм

війску; в 1783. р. заведено кріпацтво (підданчу неволю) і сотні тисяч селян та колишніх козаків роздавано в підданство панам.

4. Гайдамащина і Коліївщина.

Скорше як на лівім, упало козацтво на правім боці Дніпра. Після договору між Московщиною і Туреччиною (1681. р.) мала полуднева частина України між Богом а долішнім Дніпром (полуднева Київщина і нинішня Херсонщина) остати незаселеною пустинею. Але се не тревало довго, бо Туреччина при затвердженю договору не згодила ся на се услівє, а навіть сама почала дбати о заселенє правобічної України козаками. Та проти сих турецьких заходів виступило польське правительство, котре цінило козаків яко знамените військо. Іменно король Іван Собеский наwerbував значне число козаків, що причинили ся чимало до єго побіди над Турками і спільно з польським війском уратували Відень від цілковитої заглади (1683. р.). Король Собеский пішов одначе ще дальше та почав заходити ся около заселеня земель між Дніпром а Богом, на полудне від ріки Роси. На єго заклик почав нарід з лівобічної України переходити громадно на сю пустиню, а головно заходив ся около сєго хвастівский полковник Семен Палій, що почав тут заводити сейчас козацкий лад.

Та небавом прийшло до непорозуміння між Польщею і козаками, а Палій удав ся о поміч до царя Петра і гетьмана Мазепи та просив їх, щоби прийняли правобічну Україну під свою

опіку. Одначе Мазепа бояв ся, щоби нарід, який вважав Палія своїм народним лицарем, не забажав вибрати єго гетьманом, тому заманив Палія до себе, а цар заслав єго на Сибір (в північній Азії). Так отже правобічна Україна злучила ся знов хвилево з лівобічною. При Польщі остала була Волинь, Галичина і західне Поділе (з Камінцем), але вже небавом (1714. р.) цар Петро приневолений був звернути Польщі правобічну Україну. Передтим казав він одначе попереганяти поселенців з правого на лівий бік Дніпра.

На правобічній Україні стали поселяти ся наново польські пани, закликали людей на т. зв. „слободи“ і обіцявали увільнити їх на трийцять літ від всяких повинностей. З лівобічної України кинув ся отже нарід сюди і правобічна Україна швидко знов залюднила ся. Але не довго тревала тут свобода; як минули слобідські роки, селяни були приневолені знов підлягати панам, їх судови, вернула знов панщина та ви-кликала події, відомі під назвою „Гайдамаччини“.

Нарід памятав ще недавну козаччину та став негодувати на се, що заводжено тут наново польський лад. Потворили ся ватаги гайдамаків (мабуть турецьке слово і означає ворохобника, свовільника, бунтівника, розбишаку), зложені з усяких бездомних людей, до яких пристали пізнійше утікачі-селяни, а навіть Запорожці з лівобічної України та стали нищити і грабити панські маєтки в Київщині, Браславщині і на Поділю. Зразу був сей рух чисто розбишацький, підсичуваний жадобою до-бичі, опісля став він обгортати щораз ширші народні маси в ціли освободження селян з під-

даньства та з часом, особливо за впливом київських міщан та православних київських і інших черців, перемінив ся в боротьбу за віру і народність.

Як до гайдамаків пристали двірські козаки (се було двірське військо, яке пани набирали зі своїх підданих та вчили їх воєнної штуки) одного пана, а в Польщі був розлад по причині смерті короля, тоді заняли гайдамаки мало не цілу Київщину, Браสลавщину та Поділе (1734. р.). Але при помочи Московщини удало ся Польщі сей рух згнобити. В друге счинив ся новий гайдамацький рух (1750. р.), коли то гайдамаки попалили цілий ряд панських укріплених замків. Але найсильніше проявив ся сей рух у третє (1768. р.) і став відомим під назвою „Коліївщини“ (се слово виводять від колоти, різати). На чолі гайдамаків станув Запорожець Максим Залізняк, а до него пристав сотник уманських двірських козаків, Іван Гонта; они повбивали панів та Жидів, що поховали ся були в замку в Умані (на схід від ріки Бога). Одначе Польща удала ся знов з просьбою о поміч до Московщини, а цариця Катерина прислала на Україну московське військо; провідників гайдамаків заманено в табор, а опісля видано Полякам, які їх покарали смертю. Так закінчило ся останнє змаганє українсько-руського народу в єго довговіковій боротьбі за волю і народні права.

5. Опришки.

Нарівні з гайдамаками мала Польща багато клопоту з опришками („опришок“, слово неясне, означало гірського розбишаку), що вже від кінця XV. ст. появляли ся в більших або менших ватагах в підгірських околицях нинішньої східної Галичини, а особливо в Карпатах та нападали панів, купців і Жидів. Хоч головним занятєм опришків був розбій, то одначе властиві причини розвитку опришківства лежали далеко глибоше. Дика гірська природа виплекала в серці тамошнього населення свободулюбність, яка не давала змоги терпіти ніякої кривди та надужить. Люди, що терпіли кривди і надужиття зі сторони панських економів і атаманів (які заряджували панськими добрами в гірських і підгірських околицях), утікали в гори з їх незмірними полонинами, глибокими і непроходимими дебрами, недоступними лісами, з їх непроходимими скалами і глибокими та темними печерами, шукали там захисту та витворювали ватаги опришків. Нарід відносив ся до них приязно, вважаючи їх местниками своєї і чужої кривди.

Були ще й інші причини, що пособляли розвитку опришківства, а головнo брак доброго державного ладу в Польщі й в сусідній Угорщині та Волощині. Се давало нагоду опришкам, загрозеним і розбитим на польськiм боці, переходити на угорський або волоский бік, щоби по якiмсь часі вернути назад на польський бік і продовжати свої розбої; а приходило се їм тим легше, що мали они спільників серед самого народу. Але не лише серед простого народу мали опришки

(звані деколи в народних піснях „чорними хлопцями“) своїх спільників і помічників. Спільників находили опришки не раз і серед вищих станів, навіть серед шляхти: не оден шляхтич закликав до помочи опришків та враз з ними нападав на свого сусіда. А се немало причиняло ся до зросту опришківства. Поміж ватажками (то є проводирами) опришків вславив ся головно Олекса Довбуш (убитий з засідки 1754. р.), який остав до нині в народній памяті, оспівуваний в піснях і звеличуваний в переказах тому, що розбивав не для самого розбою, не для гроший та добичі, а з мести за кривди простого народу. З опришківством не дала собі Польща ради; підупало оно зовсім аж тоді, як Галичина дістала ся під володінє Австрії.

V. НАРОДНЕ І КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТЄ В УКРАЇНСКО-РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВІД ПОЛОВИНИ XVII. СТ.

1. Народне і культурно-релігійне житє в українсько-руських землях Польщі. Синод в Замостю.

З половини XVII. ст. і протягом XVIII. ст. настали великі переміни в народнім і культурно-релігійнім житю українсько-руських земель. В тих

землях, що остали під Польщею, всі висші верстви українсько-руського народу стали польщити ся: вже давнійше покинули руску віру і народність самі найвизначніші рускі шляхотські роди (гл. ст. 72., уст. 1.), а за ними пішли інші так, що при рускій народности остали хіба лише дрібні рускі шляхотські роди, які побутом і достатками були ближші селянам, чим шляхті. Почали проріджувати ся також ряди міщан, що покидали руску віру і народність, а представниками українсько-руського народу остала протягом часу селяньска верства і темне сільське духовенство. Підупала рівночасно й освіта: письменники займали ся лише чисто церковними справами та уживали при тім не народної мови, а мішанини з церковно-словянських, українсько-руських, білоруских і польських слів. Всі висші верстви говорили і писали по польски та по латиньски; в монастирських василияньських школах учили по польски, хіба по селах учили дякій руского читання і письма.

З кінцем XVII. ст. віджила в українсько-руських землях, що були при Польщі, церковна унія, проти якої наш нарід так завзято боров ся, думаючи, що як прийме унію, то буде мусів вирічи ся й своєї народности, як се робили рускі пани, що приймали римський обряд (гл. ст. 97., уст. 5.). А що козаки в переговорах з Польщею ставили все яко головне услівє: знесенє унії на Україні, тож церковна унія підупала була на якийсь час в українсько-руських землях, а особливо в лівобічних, які після Андрусівського мира (гл. ст. 117., уст. 3.) дістали ся з Києвом Московщині (1667. р.). Але вже небавом при-

ступили до унії єпископи: перемиский Винницький, львівський Шумлянський і луцький Жабоскрицький; з початком XVIII. ст. приступило до унії також Львівське братство (гл. ст. 82., уст. 2.) і так поступенно розширила ся она в усіх українсько-руських землях Польщі. Нарід, обезсилений війнами і пригнетений панщиною, не маючи опори ні в рускій шляхті, ні в міщанстві, ні в козацтві, навіть не пробував бороти ся против неї. Небавом пересвідчив ся він, що через унію не треба було покидати рускої народности. Уніятські владики подбали о те, щоби в своїй Церкві завести лад. В 1720. р. зібрали ся они під проводом папського нунція (посла) на синод в Замостю, де зрівнано руску уніятську віру з католицкою, полишаючи одначе всі питоменности і звичаї грецького обряду.

2. Народне і культурно-релігійне життя в українсько-руських землях під Московщиною.

Важні переміни наступили і в тій частині України, що була під Московщиною; як в Польщі виспі верстви українсько-руського народу, приймаючи римський обряд, польщили ся, так тут знов стали они московщити ся. А приходило се легше, чим в Польщі, позаяк віра і книжність зближали до себе українсько-руський і московський нарід, затираючи між ними плеємні різниці. Причиняло ся до сего й само московське правительство, яке насильно старало ся довести до сего, щоби українсько-руський нарід нічим не

ріжнив ся від московского, щоби приняв московску мову і звичаї та змішав ся в оден нарід. Не дозволяли печатати книжок українсько-рускою мовою, а в школах учили по московски. І справді висні верстви українсько-руского народу стали покидати свою рідну мову і звичаї, вважаючи їх мужичими, а приймали чужу, московску мову та московські звичаї.

Осередком культури в лівобічній Україні під московскою зверхністю остав по давньому Київ; в другій пол. XVII. ст. і в перших десятиліттях XVIII. ст. був він жерелом освіти для самої Москви, звідси ширило ся письменство і шкільництво в московских землях. На часи гетьмана Мазепи припадає розцвіт Київської колегії (гл. ст. 100., уст. 6.), що одержала тоді заходами сего гетьмана права і назву академії (1694. р.; гл. образок 49.); з неї повиходило багато визначних духовних і світських українсько-руських діячів. На взір Київської академії повстають висні школи в московских землях, а також і в українсько-руських, як колегія в Чернигові і Переяславі. Сама Київська академія повстала на взір польских, головно єзуїтских шкіл. Наука мала напрям церковний, богословський, тому в порівнянню з західно-європейскими школами була вже для свого часу перестарілою і оставала значно позаду європейської науки.

Те саме можна сказати й про книжність: вправді ті часи видали значне число знаменитих богословів, але поза богословскими творами появило ся дуже мало вартісних печатаних творів з інших областей науки. Одинокі історична книжка, яку тоді напечатано, т. зв. „Сінопсис“ (грецке слово, значить

„огляд“; 1674. р.), що містила коротку історію Руси, написана вельми мертво і сухо, поминула зовсім історію народної боротьби в часах козаччини. Зате не удостоїли ся тоді напечатаня численні історичні днівники, як: Львівська літопись (про події першої половини XVIII. ст.), літопись Самовидця (про війну Хмельницького і пізнійшу історію козаччини до кінця XVII. ст.), літопись Величка, цілий ряд козацких літописий, як літопись Грабянки, що широко займають ся сею народною боротьбою. Люди, що тоді займали ся письменством та могли були подбати о виданє сих творів, не вважали їх очевидно гідними виданя через те власне, що їх предметом була як раз ся народна боротьба.

Ніхто з письменників не звернув тоді також уваги на народні думи, т. зв. козацкі (гл. ст. 81., уст. 1.), що оспівували сю народну боротьбу (головно Хмельниччину), а на які може бути гордим наш нарід. Противно, багато зпоміж письменних творів, які тоді напечатано, позбавлені цілковито житя власне через те, що не займали ся зовсім, або лише в малій части подіями суспільного та народного житя. Взагалі проявляє ся в тих часах під кожним зглядом упадок народного житя: навіть такий чоловік, як Григорій Сковорода, перший український філософ*), хоч любив горячо простий нарід, складав свої твори мішаною мовою, зближеною до московскої. Здавало ся, що прий-

*) Філософ, се грецке слово, значить „мудрець“ і означає такого чоловіка, що роздумує над основами людського і світового житя та старає ся дійти найперших причин всего, н. пр. звідки взяв ся світ і все що на нім бачимо; звідки взяв ся чоловік та яка ціль его житя; чи є ще инший, невидимий світ, поза видимим? і т. п.

шов кінець українсько-руському народови; але нарід показав, що є в нїм невичерпана відроджуча сила і то само XVIII. столїтє, що було часом найбільшого упадку українсько-руского народу, стало під кінець початком народного відродженя.

ЧЕТВЕРТА ДОБА.

Відродженє українсько-руского народу під владою Росії і Австрії.

І. ВІДРОДЖЕНЄ УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ.

1. Почин народного відродженя на Україні: Іван Котляревський.

Внутрішнім розладом дійшла Польща до того, що під кінець XVIII. ст. три сусідні держави: Австрія, Росія*) і Прусія розібрали і поділили єї землі поміж собою. Тоді то більша часть українсько-руских земель, що були під Польщею, припала Росії (Австрії дістала ся

*) Так стала звати ся Московщина за царя Петра, а пішла ся назва з грецької мови, бо так звали Греки вже в IX. ст. землі українсько-руского народу, коли то московского народу зовсім ще не було.

лише нинішня східна Галичина, т. є. західне Поділля, часть Волині і т. зв. Червона Русь, де Львів, Галич і Перемишль). Але під владою Росії, під важкою царською рукою, переживав наш нарід тяжкі хвилі. Просьвіта занепала зовсім, духовенство відчужувало ся що раз більше від простого народу, а потомки колишних козацких старшин і рускої шляхти, ставши московськими дворянами (потомків козацких старшин зрівнано з московськими дворянами, то є наче з шляхтою, 1785. р.), покинули зовсім свій нарід, єго мову і звичай. Лише простий нарід, хоч і як поневолений, не покидав своєї мови і звичаїв, співав далше свої пісні і думи, переховуючи в них спомини про недавну бувальщину.

Але й серед українських дворян по хуторах найшли ся люди, що не цурали ся предківських українських звичаїв і рідної мови. Був се час, коли в західній і середущій Європі стали поневолені і пригнетені народи будити ся до нового життя, то є стала прокидатися серед них свідомість права на своє питоме народне житє, на виобразуванє своєї рідної мови і письменства. Они починають дбати про те, щоби жити своїм житєм та розвивати ся по своїй волі. Стали ширити ся серед них нові думки про волю і права чоловіка, то є про рівноправність всіх суспільних верстов, про народну самоуправу та поділ законодатної влади між пануючого і представників народа. Враз з західно-європейскою просьвітою почали ширити ся ті нові думки та погляди про волю і права чоловіка також між осьвіченою верствою української суспільности. Сини колишних козацких старшин здобувають собі науку на заграничних університетах (висших школах) в західній Європі, приносять на

Україну з європейською наукою вільні думки та нові погляди, а в своїх писаннях виступають проти тодішнього державного і суспільного ладу на Україні.

Рівночасно з тим здобуває собі права і народна українська мова, доси помітувана висшими верствами і признана мужичою мовою. Першою ластівкою, що звіщала народне відродженє, була „Вергілієва Енеїда*), на українську мову перелицьована“, написана Іваном Котляревским (гл. обр. 50.), родом з Полтави і випечатана уперве 1798. р. Зобразивши тут Енея і єго товаришів нашими Запорозжцями, описав він сучасне жите на Україні так, як ніхто перед ним; а через те, що Котляревский промовив до народу єго рідною, понеханою, під сільську стріху випертою мовою, тож єго „Енеїда“ починає нову добу в українсько-руським письменстві, самогож Котляревского зовемо батьком сего нового письменства. Він написав ще дуже гарну оперету (представленє зі сьпівами) „Наталка-Полтавка“, де описав щирість селян і їх добрі звичаї.

2. Харківський кружок.

Осередком нового українського народного життя став Харків (в Слобожанщині, недалеко Донця) наслідком заснованя тамже університету. З сеї пори виступає в Харкові цілий ряд писателїв, які зацікавивши ся народним житєм,

*) Римский поет Вергіль, що жив в часі, як народив ся Ісус Христос, написав твір п. з.: „Енеїда“, де зобразив пригоди і мандрівку троянського лицаря Енея та єго товаришів, які воювали з Греками, а по збуреню міста Трої (в Малій Азії) перенесли ся до Італії.

мовою, піснями, казками і переказами про старовину, пишуть народною українською мовою. До сего харківського кружка належали: Павловський, який написав першу граматику української мови (1818.р.), Петро Гулак-Артемовський, що писав гарні вірші, між ними байку п. з. „Пан та собака“, в якій під видом собаки зобразив гірку долю селянина, Григорій Квітка (званий Основяненком), який писав дуже гарні оповідання про сільське життя і ин. Тоді починають виходити одна за другою збірки українських народних пісень та дум, казок та переказів, а першу збірку українських дум видав Цертелєв (1819. р.). Ті народні пісні та казки показали, що й простий нарід се люди, яким належить ся лучша доля, що й від простого народу можна багато доброго і гарного навчити ся. Тож стали наші письменники розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, до своєї рідної бувальщини.

3. Тарас Шевченко. Кирило-Методіївське братство.

Народне життя розбудило ся вповні аж тоді, як на Україні явив ся великий поет, Тарас Шевченко (гл. образок 51.). Син простого кріпака з Київщини (Звенигородського повіту), служив зразу яко панський козачок; опісля віддано єго до Петербурга на науку малярства, до якого оказував великий талант. Тут став він писати вірші, здобуваючи собі освіту власними силами. В 1840. р. появило ся перше виданє

єго „Кобзаря“; Шевченко осьпівував в нїм славну бувальщину свого народу, єго тяжку недолю, огненими словами виступав проти кріпацтва, в яким сам жив довго, аж приятелї зложили гроші і викупили єго з кріпацкої неволї. А сьпівав Шевченко так, начеб єго устами сьпівав сам нарід.

Слова Шевченка пронесли ся летом по усїй Україні і миттю став він славним чоловіком, а як переселив ся в Київ (1845. р.), згромадили ся довкола него найвизначнїйші українські народні діячі: знаменитий історик Микола Костомарів, поет і історик Пантелеймон Кулїш і ин. Они стали описувати сучасне жите українсько-руского народу, єго гірку долю, стали обясняти єго історію. Стали думати та шукати способу, як би поправити долю селян, піднести свій нарід з занепаду, щоби став нарівнї з иншими народами під зглядом осьвіти, достатків і поваги. Они заснували братство св. Кирила і Methodия (1846. р.), що мало дбати про розвиток рідної мови і письменства, а крім сего виступало проти кріпацкої неволї, проти вивисненя одного стану понад другий і бажало, щоби всї люди були рівні перед законом і щоби хїснували ся свободою слова і віри. Одначе за-для злобного доносу увязнили братчиків: Шевченка віддали на вічні часи в салдати (московське військо) і вислали в пусті азійські степи, заборонивши писати й малювати, а Костомарова й Кулїша позасилали в ріжні московскі гόроди, заборонивши їм рівнож писати.

4. Петербурский і київський кружок. Знесенє кріпацтва. Указ з 1876. р.

По довшім засланю одержали вкінці кирило-методиївські братчики можливість вернути до своїх письменних і наукових занять; они згромадили ся в Петербурзі і заснували тут кружок, на чолі котрого станув Куліш і Костомарів (Шевченко умер з початком 1861. р.). Они почали видавати в Петербурзі першу українську часопись „Основу“ (1861. і 1862. р.), стали печатати шкільні книжки в українській мові та заводити по селах недільні школи. В 1861. р. знесено на Україні в цілій Росії кріпацтво, а було се головно заслугою кирило-методиївских братчиків з Шевченком на чолі (хоч він сам не дожив сеї радісної хвилі), які в своїх письмах остро виступали проти кріпацкої неволі.

Але сї відрадні відносини не тревали довго: російське правительство стало добачувати в тій громадській і просьвітній праці українських діячів заходи, вимірені проти єдности російської держави, підозріваючи, що Українці беруть участь в польськім повстаню проти Росії, яке мало на ціли відновити давну Польску державу. Тому то позамикано українські недільні школи, заборонено печатати українською мовою наукові книжки а також книжки релігійного змісту, як і взагалі всі книжки, призначені для народу; дозволено печатати лише книжки з обсягу красного письменства (то є повісти і вірші). Тоді то позасилано багато Українців в далекі московські гори і на цілих десять літ перервано українську громадську і просьвітну роботу.

Пізнійше полекшало троха: від часу до часу дозволювано видати якусь книжку в українській мові, а осередком українського руху став знов Київ. Тут згромадився кружок українських учених (1872. р.), виступають творці гарних повістей, як Іван Нечуй-Левицький, Опанас Рудченко (що підписуєся Панас Мирний), Олександр Кониський, поет і перекладчик Михайло Старицький, історик Володимир Антонович, знаменитий музик Микола Лисенко і ин. Та в 1876. р. наложено на Україну знов тяжкі кайдани: сегож року вийшов царський указ, званий указом 1876. р., яким раз на все заборонено печатати книжки українською мовою (крім книжок з обсягу красної письменства), заборонено привозити з заграниці книжки печатані тоюж мовою, давати театральні вистави в українській мові; навіть українських пісень не вільно було співати українською мовою. А все то сталося тому, бо російське правительство стало побоювати ся, що Українці бажать відорвати ся від Росії. І хоч мимо сего тяжкого указу українські письменники не перестали працювати, видаючи в московській мові цілий ряд наукових творів, дотикаючих України, хоч виступив цілий ряд талановитих українських повістеписателів, розвинувся український театр і українська музика, то однак не могло бути мови о правильнім розвитку українського народного життя там, де було заковане українське слово.

5. Нові часи: „подув весни“ в Росії.

Як в Росії наложено кайдани на українське народне житє, то Українці перенесли всю свою громадску і просвітну роботу до Галичини. Але й на Україні не заникало те житє, а народна свідомість розбуджувала ся що раз більше: в 1903. р. відбуло ся навіть в Полтаві велике народне українське свята відкриття пам'ятника батькови нового українсько-руского письменства, Івану Котляревському, на яке зіхало ся зі всіх сторін України-Руси много людей. Боротьба за вільність і за краще житє в Росії не устала, прибуло багато свідомих робітників на народній ниві, які стали дбати о те, щоби нашому народови на Україні стало краще. Після нещасної для Росії війни з Японією показало ся, як великий нелад панує в російській державі; боротьба за вільність серед усіх народів, заселяючих Росію, отже й серед українсько-руского народу зросла і правительство приневолене було уступити. Як після довгої і тяжкої зими чути у воздуху, що наближає ся весна, так і в Росії, казали люди, начеб дав ся чути „подув весни“, то є настав новий зворот в життю народів до кращої і щасливішої долі.

Уперве надано Росії конституцію*) 1905. р., проголошуючи свободу віри, слова, печати і зборів. Скликано уперве Державну Думу, до якої усі суспільні верстви

*) Конституція або конституційний лад є то такий державний лад, де рішає в усіх справах не воля самого володаря, а цілий нарід виповідає свої бажання через своїх представників (послів), вибираних вільними голосами і одержує на се згоду володаря.

усіх народів в Росії, отже й нашого народу висилають своїх представників (послів), а без якої не можна вже видавати самовільно ніякого закона. В 1906. р. знесено указ з 1876. р., який трийцять літ давив Україну. З того часу можна в Росії видавати книжки і часописи українською мовою і справді почали они виходити, висловлюють і ширять думки про те, як треба завести на Україні лучший лад і як можна до сего дійти. Уперве випечатано тоді там українською мовою св. Письмо (хоч здавна були дозволені переклади на всіх інших мовах), почали заводити різні товариства, от як: „Наукове Товариство“ в Києві та культурно-просвітні товариства під назвою „Просвіта“ по різних городах України. І хоч все ще не так живе ся нашому народови в Росії, як би він собі сего бажав, то всеж таки жити ему тепер лекше, а громадске та просвітне жите має можливість що раз кращого розвитку в будучині.

II. ВІДРОДЖЕНЄ УКРАЇНЬСКО-РУСЬКОГО НАРОДУ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРИЇ.

1. Прилука Галичини і Буковини до Австрії.

Ще в часах, як українсько-руські землі оставали під владою Польщі і Литви, одна частина

нашого народу, що від дуже давних часів (десь вже від IX. ст.) заселявала землі на полудне від Карпат і оставала під володінєм угорських королів, дістала ся враз із Угорщиною під владу австрійських володарів з роду Габсбургів (1562. р.). Після розбору Польщі в 1772. р. дістала ся під владу Габсбургів також Галицька Русь під назвою Галичини і Володимирії. А заняли її австрійські володарі на тій основі. Як дістала ся їм Угорщина, то стали они рівночасно угорськими королями, угорські ж королі ще перед Данилом Романовичем і пізнійше кілька разів виправляли ся (в XI. — XIV. ст.) походами на Галичину та, опанувавши її кілька разів хвилю (гл. ст. 62., уст. 2. і ст. 64., уст. 1.), підписували ся з сеї пори „королями Галичини і Володимирії“.

В 1775. р. придбала Австрія Буковину, звану „зеленою“ від букових лісів, якими покрита. Она належала ще в часах Ярославя Осьмомисла до Галицького князівства (Австрія покликувала на се свої права до Буковини), що простягало ся тоді аж до устя Дунаю і Чорного моря (гл. ст. 40., уст. 1.). Пізнійше зайшли там з Семигорода (на Угорщині) Волохи (Румуни) і заснували там два князівства: полудневе Волоске та північне Молдавске (гл. ст. 82., уст. 2.). Але що українсько-руське населенє перемогало тут числом, тож волоскі (молдавські) господарі (князі) зручили ся (подібно як литовські князі), на їх дворі панувала руска мова, нею списувано всі урядові письма. Північна частина, то є Молдава, до якої належала Буковина, признала опісля зверхність Польщі, пізнійше Туреччини, від котрої набула Буковину Австрія.

2. Заходи австрійського правительства около подвигнення галицьких і угорських Русинів.

Австрійські володарі заопікували ся сейчас прибитим важким і довгим лихолітєм українсько-руським народом, що складав ся тоді з закріпощених селян-хліборобів, з останків міщан та зі зубожілого і неосвіченого духовенства, котре не мало потрібної науки для народного проводу. Цісар Йосиф II. подбав головню про долю селян і старав ся піднести їх добробут. В 1782. р. зніс він в Галичині підданське невільництво (кріпацтво): селяни оставали вправді ще й дальше паньськими підданими, підлягали їх судови, робили панщину (найбільше 3 дні в тижни), платили панам данину, але не були вже прив'язані до рілі, бо могли після своєї волі переносити ся до иншого села; вільно було їм посилати своїх дїтий до шкіл або ремесла, а що більше, могли на кривди зі сторони пана заносити скарги до цісарських судів. Крім сего цісар Йосиф зменшив панщину і хліборобські данини та завів нове оподаткованє після скількості посіданої землі; земля мала служити хліборобови на єго удержанє, а лише те, що лишало ся з доходу, платив він в части державі, в части дідичеві. Також розпорядив цісар, щоби по селах закладано громадські шпихлїрі для підмоги селянам в часі переднївку або голоду.

Неменше дбали австрійські володарі о подвигненє освіти серед українсько-руського народу, а головню, щоби убоге, непросвітне і по-

нижене руске духовенство двигнути з сего за-
непаду і забезпечити єму потрібне образование.
Вже мати цїсаря Йосифа II., цїсарева Марія
Тереса, оснувала для вихованя й образования
руского уніятского духовенства*) на Угорщинї
ліцей (так як гімназія) в Мукачеві (Мукачів
або Мункач, на полудни від Карпат, де було
руске єпископство), а у Відні руску ду-
ховну семінарію (в наших часах її знесено).
Цїсар Йосиф II. заснував знов руску ду-
ховну семінарію у Львові (1783. р.) а крім
сего найвисшу школу, університет (1784. р.**)
і велїв деякі науки подавати там в рускій
мові (в т. зв. „Рускім Інституті“); при
університетї засновано ліцей, де хлопців під-
учувано народною мовою до університетских
наук. Також в сільських школах наука мала
відбувати ся в народній рускій мові. Взагалї
старав ся цїсар Йосиф II. о те, щоби рускої
мови уживано всюди яко „краєвої і народної
мови“.

3. Почин галицко-руского відродження: „Руска трійця“.

Після смерти цїсаря Йосифа II., як наступив
в державі зворот проти ладу, заведеного тим
цїсарем, настали знов важкі часи для українсько-

*) Церковна унія удержала ся до нинї лише в Галичині (де
в 1807. р. відновлено заходами цїсаря Франца І. знесену в XV. ст.
галицку митрополію, з осідком у Львові) і на Угорщині, а в укра-
їнсько-руських землях Росії, забраних в часі розбору Польщі, знесено
її силоміць. На Буковині, з малими виїмками, визнає наш нарід, подібно
як в Росії, православну віру.

**) Сей університет опісля знесено і аж цїсар Франц І. відновив
єго (1817. р.); тому то зове ся він „імени цїсаря Франца І.“

руського народу в Галичині: вплив на краєві справи здобула собі польська шляхта, до якої зпершу після придуки Галичини відносило ся австрійське правительство з недовірем. Старано ся вмовити в австрійське правительство, що руска мова, се лише наріче московскої мови, що Русини-унїяти тягнуть до православя. Заведено зразу в народних школах висшого степеня, а потім в найнизших початкових сїльських школах замість рускої, польску мову. Упав тоді також т. зв. „Руский Інститут“ при львівськїм унїверситетї (де викладали деякі науки по руски), бо люди, що з него виходили, не дорівнували під зглядом образования тим, що вчили ся в унїверситетї по латиньски. Одначе були винні сим змінам і самі тодішні Русини, бо не вміли покористувати ся цїсарськими розпорядками для розвитку науки в рідній мові; они не розуміли сего, що можна говорити і писати про наукові справи живою мовою народу, а вважали її простою, мужицкою мовою. Зате уживали они в школах і в книжках языкової мішанини з українсько-рускої, церковно-словянської, польської і московської мови, думаючи, що она буде лїпша, делїкатнїйша, „образованїйша“.

Тимчасом виявило ся наглядно, що українсько-руська мова і народність спосібні до найвисшого розвитку і зросту. З початком XIX. ст. галицкі Русини звертають ся знов до позабутої народної мови і під впливом народного відродження на Україні а також за прикладом инших Словян, почали розвивати своє письменство в народній мові. Вже укладчик одної з перших галицко-руських граматик, Йосиф Лозинський, станув на основі народної мови. Але

ще більше рішучо станув на народній основі кружок молодих руских богословів у львівській духовній семінарії; на його чолі станула т. зв. „Руска трійця“: Маркіян Шашкевич (гл. образок 52.), Яків Головацький і Іван Вагилевич. Они кинули ся з запалом до виученя народної історії і словесности та старали ся ввести народну руску мову до проповіді (до сеї пори майже всюди по церквах проповідувано по польски) і письменства. В 1837. р. видали они збірник народних пісень і власних творів п. з. „Русалка Дністрова“, даючи тим почин до народного відродження галицьких Русинів. Але зі смертю Маркіяна Шашкевича (1843. р.), першого галицько-русского поета, ся робота зразу ослабла, а потім ізза неприхильних політичних обставин (Австрія мала тоді багато клопоту з польским народним рухом і бояла ся взагалі всякого народного руху й його спіяла) перервала ся на якийсь час зовсім.

4. Подув „весни народів“ в Галичині.

Рік 1848., звівний під назвою „весни народів“, памятний в історії європейских народів тим, що тоді під впливом нових думок про права чоловіка, які виринули були ще в попереднім століттю (гл. ст. 136., уст. 1.), стали они добивати ся для себе своїх народних прав (то є волі і рівноправности всіх суспільних верстов та розвитку в питомім народнім дусі, народної самоуправи і поділу законодавчої власти між володаря і представників народу.) Він не про-

минув безслідно і для галицьких Русинів. Сегож року, як вибухли і в Австрії за прикладом інших народів народні заворушення, надав цісар Фердинанд народам Австрії конституцію, а крім сего зніс останки кріпацького підданьства, панщину (гл. ст. 145., уст. 2.); селяни стали власниками землі, на якій сиділи, були вільні від всяких служебностей і данин для пана та не підлягали вже судови панів-дідичів, лише цісарським судам.

Тоді-то австрійське правительство глянуло знов прихильним оком на Русинів, побоюючи ся народного повстаня зі сторони Поляків. Русини станули справді по стороні австрійського правительства і за свою вірність одержали навіть назву „Тирольців Сходу“*). Они кинули ся жваво до народно-просвітної роботи: заснували товариство „Головну Руску Радугу“ для оборони прав руского народу і стали видавати першу руску часопись „Зоря Галицька“. У Львові відбув ся „зїзд руских учених“, на яким нараджувано ся над розвитком рускої мови і письменства та признаю українсько-руський наріз окремим від польського і московського; тодіж засновано товариство „Галицько-руська Матиця“, котре мало видавати просвітні книжки для народу.

Обставини були знов якийсь час для Русинів прихильні, в низших школах заведено науку в рускій мові, а в гімназіях заведено обовязкову науку рускої мови, на університеті заведено виклади рускої мови

*) Тирольці, що живуть на заході Австрії, держали ся вї дуже вірно в вї війні з французьким цісарем Наполеоном; а що не менше вірними оказали ся галицькі Русини, живучі на сході Австрії, тому припала їм назва „Тирольців Сходу“.

і письменства, які обняв товариш Шашкевича, Яків Головацький. У Львові задумали Русини збудувати „Народний Дім“ на місці згарищ університету і старого костела (де була уміщена університетська бібліотека [книжниця]), які подарував цїсар Русинам міста Львова. Сам цїсар Франц Йосиф І. прибув до Львова, щоби положити угольний камінь під народну будівлю (1851. р.). Окружений рускими достойниками і численним народом промовив цїсар приязно: „Тут я між моїми Русинами“. А вертаючи домів, промовив цїсар в дорозі до руских відпоручників отсі памятни слова: „Я рад, що положив угольний камінь до будучої просьвіти Русинів. Русини визначалися все ладом і преданністю. Я дбати му, щоби подвигнути руску народність“. В сїм „Народнім Домі“ здвигненім жертвами цілого руского народу і держазними підмогами, мали плекати рідну мову, науку і письменство; там убога руска молодіж мала находити пристановище, щоби покінчити науки, а відтак трудитися для добра руского народу; народна пісня мала там гомоніти на виставах руского театру, а рускі письменники мали находити підмогу і заохоту до праці на ниві руского письменства і науки в хосен українсько-руского народу.

В 1861. р. заведено наново знесену передтим конституцію, а коли її потім знов знесено, відновлено її раз на все 1867. р. (від тоді Австрія стала звати ся Австро-Угорщиною, або Австро-угорською монархією): всім народам признано рівні права, свободу віри, слова і печати; у Відні установлено для справ цілої держави Державну Раду, а для справ поодиноких країв сойми (для Галичини у Львові), куди

народи висилають для нарад над сими справами своїх представників, послів.

5. Москвофільський і народовецький рух.

Одначе народна і просвітна робота Русинів, розпочата на так гарних і добрих основах 1848. і в слідуючих роках, почала опісля наслідком знесення конституції і неприхильних політичних відносин, а також почасти з власної вини самих Русинів марніти. Замість, щоби працювати згідливо, стали Русини між собою спорити, а особливо завзятий спір вів ся між приклонниками зближення до народу і народної мови та приклонниками „книжної“ мови і „виспої“ культури, якої взором вважали староруске письменьство, а також московске письменьство XVIII. ст. Мимо поновного заведення конституції доля українсько-руського народу не поліпшила ся, противно, єго права підлягали що раз більшим обмеженням. Вибухла тоді т. зв. „азбучна війна“ по тій причині, що галицке правительство заходило ся около сего, щоби замість словянської азбуки завести в рускім письменьстві латинський альфавет. Русини забули на свої спори, виступили проти сеї новости однодушно і успіли її відвернути.

Одначе небавом руска осьвічена верства, що складала ся з духовенства і урядників, пішла знов на манівці. Зразу деякі рускі учені і письменники покинули писати рускою мовою, вважаючи її простою, а стали знов уживати языкової мішанини. З сеї пори став ширити ся між Русинами москвофільський рух

(„москвофіл“, значить сприяючий московському народови і державі), а в 1866. р. представники сего руху виступили з заявою, що галицькі Русини є одним народом з Великорусами (Москалями), бо нема ніяких Русинів, є лише оден „руський“ нарід (т. є московський, великоруский) від Карпат до Камчатки, а руска мова є лише нарічем великорускої (московської) мови. Тим способом вирекли ся они заяви Русинів з 1848. р. (гл. ст. 149., уст. 4.), в котрій проголошено самостійність і окремішність руского (українсько-руского) народу від польського і московського.

Але ся москвофільська робота не ввідала запаморочити всеї освіченої верстви серед галицьких Русинів. Особливо молодіж пішла слідом Маркіяна Шашкевича, а перенявши ся духом, який проявив ся в творах українських письменників, головню Шевченка, стали ті молоді люди, що прозвали ся „народовцями“ або „Українцями“, працювати для добра і просвіти руского народу. Они стали видавати часописи, з яких „Правда“ удержала ся найдовше і стала всеукраїнською часописию, згуртувавши около себе найлучші сили зпосеред галицьких і українських письменників, які з огляду на заборону українського слова в Росії шукали тут притуку для своїх письменних творів. Взаємини між Галичиною а Україною вельми ожили ся: з українських письменників брали живу участь в галицьких видавництвах особливо Куліш, Кониський і Нечуй-Левицький, а се мало незвичайно великий вплив на галицько-руське відродженє в 1860-их і 1870-их роках. Великий вплив на галицьких Русинів мав український переселенець, бувший професор київського

університету, Михайло Драгоманів, який став ширити між молодезією поступові західно-європейські думки, закріплюючи її притім до правдивої наукової праці.

7. Нові часи: просвітно-науковий і господарський розвиток українсько-руського народу в Галичині.

З того часу Галичина стала осередком народного руху для всіх українсько-руських земель. Громада молодих народовців згуртувала ся около товариства „Руска Бесіда“, котре завело і удержує „Руский Народний Театр“. Опісля заснували народовці товариство „Просвіта“, яке протягом сороклітнього існування розкинуло між народом кілька мільонів просвітних книжочок, заснувало більше як дві тисячі читалень, по кількохсот крамниць, позичкових кас, громадських шпихлрів і кількадесять господарських спілок, а само має по менших містах кількадесять філій (відділів). Не даром висловив цісар Франц Йосиф I. товариству „Просвіті“ в часі своєї другої гостини серед Русивів у Львові (1880. р.) найвище признанє словами: „Се дуже позиточне товариство“.

Богато працює для народної просвіти „Руске товариство педагогічне“ (для шкільних справ), яке заводить і удержує власним коштом школи; удержує велику бурсу для молодези та видає для неї поучаючі книжки, а крім сего часопись „Учитель“, посвячену справам народних шкіл і народного

учительства. Справами висшого шкільництва займає ся товариство „Учительська Громада“, яке видає часопись „Наша школа“. Осередком наукової роботи є „Наукове Товариство імени Шевченка“, яке згуртувало що найлучші українські і галицькі наукові сили та займає ся дослідями над українсько-руською історією, мовою і письменством. Зразу стало оно видавати часопись „Зорю“, посвячену українсько-руській науці і письменству, замінену опісля часописию „Літературно-науковий Вістник“. Крім сего видає оно часопись „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, посвячену виключно науковим справам і багато інших наукових видавництв, а також удержує власну бібліотеку (книжницю), печатню, книгарню і переплетню.

З кожним роком прибуває в Галичині що раз більше українсько-руських шкіл: народних і гімназій, а також в університеті відбуває ся багато викладів українсько-руською мовою, особливо виклади українсько-руської мови і письменства та всесвітньої історії і історії України-Руси. З учених визначили ся головню покійний професор львівського університету Омелян Огоновский, що написав першу історію українсько-руського письменства, професор в тім же університеті Михайло Грушевский, що прибув до Львова з України і написав першу наукову історію України-Руси, а між поетами і письменниками визначив ся Іван Франко, що написав чимало книжочок для дітей і молодежи. Богато є в Галичині українсько-руських художників: малярів, різьбарів (мають

своє „Товариство для розвитку рускої штуки“), музиків та співців (гуртують ся в товариствах „Музичне Товариство ім. Лисенка“, „Боян“ та „Бандурист“). В 1898. р. помянули галицькі Русини пам'ять батька нового українсько-русского письменства, Івана Котляревського, сьвяткуючи у Львові пам'ять столітних роковин першого видання „Енеїди“ (гл. ст. 137., уст. 1.).

Але також на господарське поле звернули свою діяльність галицькі Русини - народовці. У Львові засновано торговельне товариство „Народна Торговля“, що має тут власний sklep, а крім сего відділи по інших містах Галичини, товариство обезпечень „Дністер“ і позичкове „Красвий Союз Кредитовий“, товариство жіночих робіт „Труд“, господарське товариство „Сільський Господар“ та ремісниче „Зоря“. По містах, місточках і селах засновано гімнастично-пожарні товариства „Сокіл“ і „Січ“, а крім сего сотки щадничих, позичкових і молочарських спілок. Все те стає певним доказом, що українсько-руский нарід двигнув ся вже з віковичного занепаду, що єго народна робота і культурний розвиток поступає з кожним роком вперед, що є він „старинним культурним народом“, як висловив ся був з признанєм бл. п. наслідник престола архієпископ Рудольф підчас побуту у Львові (1887. р.), при положеню угольного каменя під будову нинішньої духовної семінарії.

7. Почин відродження й занепад Угорської Руси.

В Угорській Руси почалося народне відродження скорше, чим на Галицькій Руси і то при підмозі зі сторони австрійського правительства. Угорські Русини жили від непамятних часів своїм окремішнім життєм під владою угорських королів, а опісля під владою австрійських володарів (гл. ст. 143., уст. 1.). З рештою українсько-руського народу лучила їх лише спільність мови і віри. Народна освіта і народна свідомість стояла тут на дуже низкій ступені. В початках XVII. ст. почала ширитися в Угорській Руси церковна унія. Як жеж цїсарева Марія Тереза заснувала в Мукачеві (гл. ст. 146., уст. 2.), ліцей для руского уніятського духовенства, тоді довкола мукачівського єпископа Андрея Бачиньського, що ввів в жите сей ліцей, згуртувався невеличкий кружок діячів на ниві народної просвіти і письменства.

Угорська Русь дала львівському університетови перших професорів-Русинів і інших визначних людей. Засновано тоді на Угорщині багато народних шкіл, в котрих подавано науку рускою мовою. Ще в першій половині XIX. ст. дбали рускі владики в Мукачеві про те, щоби молоді люди приспособлювалися до духовного стану в рускій мові і намагалися також між світськими Русинами будити народну свідомість. Особливо Олександр Духнович, крилошанин в Пряшеві (на півн. захід від Мукачева; ум. 1865. р.), дбав щиро про народну просвіту угорських Русинів в рідній мові.

Одначе й поміж угорськими Русинами найшли ся такі люди, що почали голосити народну і пись-меньську єдність Русинів з Московщиною. Они стали говорити і писати язиковою мішани-ною і заводити її в народних школах, а наслід-ком сеї незрозумілої для народу мови просвіта серед угорських Русинів дуже занепала. Побачивши се, угорське правительство стало побою-вати ся, щоби угорські Русини не змосковчили ся. Тоді то Угри або Мадяри, що мають в своїх руках усю власть в Угорщині, почали угорських Русинів малярщити, приневолюючи їх прий-мати малярську мову і звичай. І дійсно багато руских священників, урядників і учителів зма-лярщило ся. Але в останніх часах переконало ся також угорське правительство, що руске на-селенє можна двигнути з занепаду лише про-світою, подаваною в рідній, зрозумілій мові. Тому й теперішні книжки для народних шкіл в Угорщині уложені тамошною угорсько-ру-ською мовою, зрозумілою для селян. Та угор-сько-руський нарід зможе двигнути ся цілковито зі свого занепаду аж тоді, як освічена вер-ства серед угорських Русинів стане рішучо на народній основі.

8. Відродженє Буковинської Руси.

Буковинська Русь (гл. ст. 144., уст. 1.) довго не могла двигнути ся з занепаду, хоч і там дбало австрійське правительство після єї прилуки про долю населеня. Аж як на Буко-вині виступив поет і повістеписатель Осип Юрий Федькович (1861. р.; гл. образок 53.)

і в своїх піснях та повістях промовив до народу живою мовою, пробудив свідомість серед буковинських Русинів і положив основи до нового життя. Рівночасно з ним виступив також поет і музик Ізидор Воробкевич (що підписував ся Данило Млака), а в найновіших часах відзначила ся на Буковині головно талановита письменка Ольга Кобиланська.

Розвиток буковинських Русинів поступає з кожним роком вперед; крім великого числа народних шкіл, де вчать дітий рускою мовою, повстають на Буковині також рускі гімназії, а в черновецькій університеті відбувають ся виклади українсько-руської мови і письменства. В Чернівцях засновано „Руску Бесіду“ і „Народний Дім“ з бурсою для убогих учеників, а також інші народні товариства, які дбають про долю буковинсько-руського народу та доводять єго до свідомости і просвіти, охоронюючи єго перед зрумуництвом (Волохи, звані тепер Румунами, мали на Буковині всю власть в своїх руках, як Мадяри на Угорщині і старали ся буковинським Русинам накинати свою мову і звичаї).

9. Американська Русь: українсько-руські переселенці з Угорщини, Галичини і Буковини.

В останніх десятках літ XIX ст. проявило ся серед нашого селянства зпершу на Угорщині, а відтак в Галичині і на Буковині нечуване

доси змаганє, глядіти собі красної долї — за незнаємим морем. Хоч українсько-руський нарід зпоконвіку горячо привязаний до своєї рідної землі, тисячі селян кидали свій рідний край і пускали ся в далекі заморські сторони, до Америки, щоби заробити на хліб насущний і поліпшити свою долю. В ріднім краю ставало нашому народови що раз тіснійше і труднійше. Населенє зростало числом, господарства дробили ся, землі не прибувало, зарібків було мало, а податки росли. Тож ідучи за прикладом інших народів, які гляділи собі лучшої долї за морем, почав і наш нарід шукати собі нових осель і зарібку за морем.

Перші рускі переселенці прибули до Америки (ще перед 1878. р.) з Угорщини і поселили ся в Зєдинених Державах північної Америки малими осадами. Опісля (від 1875. р.) почало ся вже громадне переселюванє наших людей з Угорщини, з Галичини, а відтак і з Буковини. Там проживали они відорвані від всякої просьвіти, від Церкви, аж спровадили собі зі старого краю сьвященика Івана Волянського, який положив перші основи до церковного, народного, просьвітного і господарского розвитку американських Русинів. Богато перепон стояло сему розвитку особливо від латинського духовенства, аж (в 1907. р.) діждали ся американські Русини свого єпископства.

В північній Америці поселені Русини ще в Канаді, а пізнійше звернули ся також до плудневої Америки, головнo до Бразилії.*) Але там підсонє нездорове, горяче і вохке, тож

*) Також з Росії переселює ся наш нарід в азійські краї, головнo на Сибір.

наш нарід жиє там у великій нужді, а брак громадскої та церковної лучности наражує єго на затрату своєї віри і народности. Та мимо сих невідрадних відносин видко вже і серед американських Русинів, особливо в північній Америці, значний поступ: побудовано вже багато нових церков, позасновувано читальні, просьвітні і господарські товариства; виходять численні українсько-руські часописи. А що лучність Русинів в Америці з Русинами в Європі не перериває ся, тож є надія, що спільною працею доведуть до поліпшення долі наших переселенців, які може діждуть ся колись лучших часів.

ЛІТОПИСНА ТАБЛИЧКА

НАЙВАЖНІЙШИХ ПОДІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

911. Торговельна умова князя Олега з Греками (перша певна подія з рускої історії).
988. Охрещене Руси за князя Володимира Великого.
1223. Перший прихід Татар на Русь: битва над Калкою.
1240. Другий прихід Татар на Русь: зруйноване Києва.
1349. Казимир Великий прилучив Галичину до Польщі.
1385. Перша злука Литви і Руси з Польщею в Крєві.
1413. Нова злука Литви і Руси з Польщею в Городлі.
1439. Київський митрополит Ізидор заключив церковну унію з Римом у Фльоренції.
1569. Люблинська унія: остаточна злука Польщі, Литви і Руси.
1596. Церковна унія Руси з Римом в Берестю (Берестейська унія).
1621. Битва під Хотиним: гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.
1648. Повстанє гетьмана Богдана Хмельницького.
1654. Переяславська рада: злука України з Московщиною.
1658. Гадацька умова: гетьман Іван Виговський.
1667. Андрусівський мир: гетьман Петро Дорошенко.
1709. Битва під Полтавою: гетьман Іван Мазепа.
1720. Церковний синод в Замостю.
1764. Знесенє Гетьманщини.
1772. Розбір Польщі: прилука Галичини до Австрії.
1775. Зруйнованє Січи. Прилука Буковини до Австрії.
1782. Знесенє кріпацтва в Галичині.
1783. Заведенє кріпацтва на Україні.
1798. Почин українського відродження і нова доба українського письменства: Іван Котляревський.

1837. Почин галицько - руского відродження: „Руска трійця“ (Пашкевич, Головацький, Вагилевич) і „Русалка Дністрова“.
1840. Перше видане: „Кобзаря“ Тараса Шевченка.
1848. Перша конституція в Австрії і знесене панщини в Галичині. Проголошене окремішности українсько-руського народу від польського і московського.
1861. Знесення кріпацтва на Україні. Почин відродження на Буковині: Осип Юрій Федькович. Поновне заведення конституції в Австрії.
1866. Проголошене москвофілами єдності галицьких Русинів з Москалями.
1867. Остаточне заведення конституції в Австрії.
1876. Царський указ в справі заборони українського слова в Росії.
1905. Конституція в Росії.
1906. Знесене указу з 1876. р.
-

ВИБІР

З

ЛІТОПИСНИХ ОПОВІДАНЬ

ПРО

УКРАЇНЬСКО-РУСКИЙ НАРІД В ДАВНИНУ

ТА ПРО

ВГО СЛАВНИХ ЛЮДИЙ

I.

Подорож Русинів з Новгороду Великого Дніпром та Чорним морем до Царгорода*).

Човни, що приходять до Царгорода з далекої Руси, себ то з Новгороду, де сидів Святослав, син Ігоря, зі Смоленська, з Любеча, з Чернигова і з Вишгорода, ідуть вниз рікою Дніпром і збирають ся коло Києва. А підвладні Руси Слов'яни вирубують підчас зими в горах дерево на човни і обробивши, як прийде час, як розтане лід, спускають їх у близькі озера. І як спустять в ріку Дніпро, ідуть тією рікою і приходять до Києва; витягнувши, виставляють човни і продають Руси. А Русь (се є Русини) купує самі кадовби і розломивши давні однодеревні (човни), роблять з них весла і инший припас і споряжають нові. В місяці червни, рушивши рікою Дніпром, приходять у Витичев. Зачекавши там два або три дні, поки зберуть ся всі однодеревні, рушають і плывуть вниз тією рікою Дніпром. Перш за все приходять они до першого порога. Сей поріг є вузький, по середині его скелі круті та високі, вистромлені подібно до островів. Вода б'ючись об їх і пінячись, спадає звідти ключем та чинить великий гук і наводить страх. Тому Русь не відважує ся плисти посеред него, але приставши поблизу, висаджують на суходіл людей, а инші річи лишають в човнах і тоді роздягнувши ся, ногами мацають, щоб не вдаритись о камінь

*) Оповіданє грецького цїсаря Константина, за якого часів княгиня Ольга охрестила ся в Царгороді (гл. ст. 21., уст. 2.).

так — ті ніс, ті середину, ті керму пропихають палицями. І з такою пильною обережністю між заворотами і берегами ріки переходять той перший поріг. Коли перейдуть сей поріг, забирають з берега решту людей і приходять до другого порога. І сей подібний до першого, тяжкий і трудний до переходу; знову висаджують людей і переводять човни як і попереду. Подібним чином переходять і третій поріг. Далі так і четвертий поріг; при сім порозі пристають всіми човнами до берега, вибрані люди виходять стережи їх і йдуть, держучи пильну варту задля Печенігів. Решта, забравши річи, які мали зі собою, з одnodеревнів, ідуть суходолом пість миль, аж доки перейдуть поріг. Тут ті тягнуть, ті на плечах несуть свої одnodеревні й переносять за поріг і так спускають їх у ріку, кладуть свої річи і знову відпливають. Прийшовши до пятого порога, знову перепроваджують свої одnodеревні через завороти ріки, як у першім і другім порозі й приходять до шестого порога і єго подібним чином переходять. Пливають звідти й до семого порога, а перейшовши єго, до броду.

Перейшовши се місце, пристають до острова св. Григорія і на сім острові чинять свої жертви, бо є там превеликий дуб. Жертвують живі птиці, інші жертвують хліб і мясо і що хто має, як то є в них звичай. Рушивши звідти пливають чотири дні, аж поки прийдуть до Лимана на устю ріки, що йде аж до моря. Тут є остров св. Етерія; приставши до него, спочивають там два або три дні, направляють свої човни, як є яка шкода що до вітрил, щогод, керми. Звідти пливають Чорним морем до ріки Дністра та Дунаю і таким чином аж сюди (до Царгорода) йде та бідолашна страшна, тяжка і трудна дорога.

Хоробрість князя Святослава Ігоревича*).

Сказав Святослав своїй матері (Ользі) і своїм боярам: „Не люблю мені жити в Києві, хочу жити в Переяславці над Дунаєм, бо се є середина моєї землі, бо ту приходить всяке добро: від Греків золото, шовкові золотом ткані матерії, вина, різнородні овочі, з Чех і з Угорщини срібло і коні, а з Руси футра, віск, мід і невільники“. І сказала йому Ольга: „Видиш, що я немічна, як же можеш від мене іти?“ бо вже дуже була занемогла. „Як похорониш мене, то йди, куди хочеш“. По трох днях умерла Ольга і плакали за нею її син і її внуки і всі люди великим плачем, понесли її і похоронили. А Святослав пішов у Переяславець, Болгарини зачинили ся в городі. І вийшли Болгари на бій із Святославом і була велика січа і почали перемагати Болгари. Тоді сказав Святослав до своїх воїнів: „Вже прийде ся нам тут полячи; підім у бій хоробро, братя і дружино!“ І над вечір переміг Святослав і здобув город копієм і післав до Греків посла, кажучи: „Хочу йти на вас і взяти ваш город як і сей“. І сказали Греки: „Ми не маємо сили стати проти вас, але візьми від нас данину для своєї дружини і скажіть нам, кільки вас, щоби ми дали відповідно до числа на кожного чоловіка“. Так казали Греки, обманюючи Русинів. І сказав їм Святослав: „Є нас дві десятки тисяч“, а додав десять тисяч, бо було Русинів тільки десять тисяч. І узброїли Греки сто тисяч на Святослава і не дали данини; і пішов Святослав на Греків, а они вийшли напротив Руси. Побачивши, перелякали ся Русини великого числа воїнів, а Святослав промовив: „Вже нам нема де подіти ся, волею чи неволею треба стати проти ворога; тож не осоромимо Рускої землі, але поляжемо тут кістями; бо вмерти не сором, а як утечемо, то посоромимо ся; не будемо втікати, але ста-

*) Оповіданє нашої найдавнішої літописи, приписуваної Несторови (гл. ст. 15., уст. 1. і ст. 58., уст. 3.).

немо мужно, а я піду вперед вас і як поляже моя голова, тоді промишляйте самі за себе!“*) І сказали воїни: „Де твоя голова, там і ми свої голови зложимо!“.

І усталися Русини в боєвм порядку і була велика січа і переміг Сьвятослав і побігли Греки і прийшов Сьвятослав до гóрода, воюючи і розбиваючи гóроди. І скликав цїсар своїх бояр до палати і сказав до них: „Що маємо робити, бо не можемо стати проти него?“ І відповіли єму бояри: „Пішли до него дари, стрібуємо, чи він є любитель золота, чи шовкових тканин?“ І післав єму золото і шовкові тканини і мудрого чоловіка. І наказали єму: „Придивляйся єго поглядом і єго лицю і єго умови!“ А він взявши дари прийшов до Сьвятослава. Повідомили Сьвятослава, що прийшли Греки з поклоном, а він сказав: „Приведіть їх сюди!“ Прийшли і поклонилися єму, положили перед ним золото і тканини; і сказав Сьвятослав до своїх слуг, дивлячись в иншу сторону: „Сховайте се!“ Ониж прийшли до цїсаря і скликав цїсар бояр, а послали сказали: „Ми приходили до него і дали єму дари, а він і не глянув на них, лиш казав сховати“. І сказав оден: „Стрібуй же, пішли єму оружє“. Ониж послухали єго і післали єму меч і инше оружє і принесли єму. А він прийняв, почав хвалити і любити ся і вельм поздоровити цїсаря. Прийшли они знов до цїсаря і оповіли єму все як було і сказали бояри: „Се вельми грізний чоловік, бо не дбає про майно, а бере оружє; пішли єму данину!“ І післав цїсар кажучи: „Не приходи до гóрода, возьми данини скільки хочеш;“ бо мало що не прийшов

*) Грецький літописець Лев Диякон, що жив в часах Володимира Великого, подає дуже подібну бесіду Сьвятослава до свого війська: „Пропала слава, яка йшла за руським війском, що не трудно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові, пропала, як тепер так соромно поступимо ся Грекам. Від предків ми мужність дістали; пригадаймож, якою непоборимою до сих часів була сила руска й міцно биймо ся за своє спасення. То не наш звичай, утікачами йти до дому, але або жити з побідою, або славно вмерти, доказавши діла як слід сміливим мужам“.

«Святослав) під Царгород. І дали єму данину; а взяв він її і за убитих, кажучи: „Їх рід возьме її“. Взяв і дарунки численні і вернув ся до Переяславця з великою славою.

III.

Переказ про Кожемяку*).

Коли Володимир вернув з війни хорватської, Печеніги прийшли по другім боці від Сули. Володимир пішов против них і зустрів їх на Трубайлі, на броді, де нині Переяслав. І став Володимир на сій стороні, а Печеніги на тій і не осьмілив ся на тамтой, анї они на сей бік. І приїхав печеніжський князь до ріки, визвав Володимира і сказав: „Вишли ти свого чоловіка а я свого, най борють ся: а коли твій чоловік подужає мого, то не воюймо три літа; а коли наш чоловік поборе вашого, то воюймо за три роки“. І розійшли ся. Володимир, прийшовши в табор, післав післанців поспитати: чи нема такого чоловіка, що поборов би ся з Печенігом? І не найшов ся нігде. На другий день вранці приїхали Печеніги і привели свого чоловіка, а у наших не було. Став сумувати Володимир і посилав по цілім війську. І прийшов оден старий чоловік до князя та сказав єму: „Княже, є у мене оден син найменший дома, я з чотирма сюди вийшов, а він дома; від дитинства ще ніхто не поборов его. Раз якось сварив я на него а він мав кожї, розсердив ся на мене і розірвав шкіру руками“. Князь, почувши се, рад був і післав по него.

Привели его до князя, а князь розповів єму все. А він сказав: „Княже, чи може тут бути що, щоби мене роздратувало: чи нема тут великого і сильного бика?“ Найшли великого і сильного бика і казали роздратувати бика, вложивши на него розпалені заліза; відтак пустили бика а він побіг мимо него. Тоді сей ухолов бика рукою за бік і вир-

*) Оповіданє найдавнішої літописи, т. зв. літописи Нестора.

вав кожу з м'ясом, як далеко рукою засягнув. Тоді сказав Володимир: „Можеш з ним бороти ся“. — На другий день прийшли Печеніги і стали кликати: „Чи нема чоловіка? ось наш прийшов“. Володимир же велів тої ночі узброїти ся і обидва табори виступили. Печеніги вислали свого чоловіка, а був він величезний вельми і страшний. Виступив і Володимирів чоловік, а скоро Печеніг его побачив, розсміяв ся, бо був середнього росту. Розміривши простір поміж обидвома полками (війсками), пустили їх до себе, а они ухопили себе і держали ся кріпко. Здавив він Печеніга руками на смерть і кинув ним об землю. Закричали Печеніги та стали утікати, а Русь пігнала за ними, побиваючи їх і прогнала. Володимир рад був і заложив город на броді сім і назвав его Переяслав, бо переяс славу сей молодець. Володимир вчинив его великим достойником і его вітця, і вернув у Київ з побідою і славою великою.

IV.

Длячого князь Володимир Святий прийняв Христову віру з Греції? *)

Скликав Володимир своїх бояр і городских старців та сказав до них: „Приходили до мене Болгари і говорили: прийми нашу віру! по сім же приходили Німці і ті хвалили свою віру; по них прийшли Жиди. А останні прийшли Греки та ганили всі віри, а хвалили свою і говорили багато, оповідаючи про початок свѣта та про повстанє цілого свѣта; ониж розумно говорять і дивно та мило слухати їх; бо кажуть они, що є другий свѣт: коли хто нашу віру прийме, то хоч умре, знову встане і не умре на віки; а коли прийме иншу віру, то буде на другім свѣті горіти в огни. Якуж раду подасте? що на те кажете?“ І промовили бояри

*) Оповідання найдавнішої літописи, т. з. літописи Нестора.

і старці: „Знаєш, княже, що свої віри ніхто не ганить, але хвалить; коли хочеш вивідати ся добре, то маєш у себе мужів, пішли їх, нехай розвідають ся про службу кожного з них (тих народів), як они служать Богу“. І подобало ся се князеві і всім людям; вибрали добрих і розумних мужів числом десять і сказали їм: „Ідїть наперед до Болгар та розвідайте ся наперед про їх віру“. Ониж пішли і прийшовши бачили їх гідкї діла, як они покланяли ся в поганьскій сьвятинї, і прийшли в свою землю. І сказав їм Володимир: „Ідїть тепер до Нїмців, пригляньте ся там, а звідтам ідїть до Греків“. Ониж пішли до Нїмців і приглядали ся їх церковній службі і прийшли до Царгорода і вїйшли до цїсаря. Цїсар же спитав їх, в якій цїли они прийшли, ониж оповїли єму все, як було. Почувши се, зрадїв цїсар і оказав їм велику почесть сего дня.

На другий день післав до патриярха, кажучи: „Прийшли Русини і розвідували ся про нашу віру; украсї церкву і духовенство та сам убери ся в сьвятителскї ризи (одежу), нехай бачать славу нашого Бога“. Почувши се патриярх, велїв скликати духовенство, після звичаю урядив празник, западили кадила і зібрали сьпїваків та хор. І пішов цїсар з ними до церкви і поставили їх на простороннім місци, показували церковну красоту, сьпїв і архїєрейску службу і дияконьску і оповїдали їм про службу своему Богу. Ониж були вельми здивованї і похвалили їх службу. І вїзвали їх цїсарї Василь і Константин, кажучи їм: „Ідїть у вашу землю!“ і відпустили їх з великими дарами і почесією. Ониж прийшли в свою землю і скликав князь своїх бояр і старців. І сказав Володимир: „Ось прийшли мужї, післанї нами, послухаймо від них, як що було“. І сказав: „Говорїть перед дружиною!“ Ониж сказали: „Ходили ми до Болгар, бачили, як они покланяють ся в храмі, чи радше в поганьскій сьвятинї; нема у них радости і не добра їх віра. І прийшли ми до Нїмців і бачили ми, як они уряджували в храмах ріжні служби, але краси ми не бачили нїякої. І прийшли ми до Греків і завели они нас там, де служать своему Богу і не

знаємо, чи ми були в небі, чи на землі: бо на землі нема такого вигляду і такої краси і годі нам про се оповісти; тільки те знаємо, що там Бог з людьми перебуває, а служба їх гарнійша від служб в інших сторонах. Ми не можемо забути сеї краси; бо кождий чоловік, що покушає солодкого, то не буде їсти потім гіркого, так само і ми не можемо тут остати“. А на се відповіли бояри: „Колиб віра грецька була лиха, то не булаб її приняла твоя бабка Ольга, котра була наймудрійшою зі всіх людей“.

V.

Засновини Печерської Лаври*).

А отсе розповім, від чого прозвано Печерський монастир. Боголюбивий князь Ярослав любив Берестове (сільце коло Києва) і церкву Святих Апостолів, що там була і настановляв многих попів, над якими старшим священиком був Ілярион, чоловік чесний, учений, що віддавав ся постам. Він ходив з Берестового над Дніпро, на гору, де нині старий Печерський монастир і там молив ся; а був там великий ліс. Викопав там малу печерку і відсypивавши часи, приходив з Берестового та потайки молив ся там Богу. Після сего вложив Бог князеві в серце, що настановив він его (Іляриона) митрополитом у святій Софії, а та печерка остала пуста. По недовгім часі вложив Бог у серце одному світському чоловікови з города Любеча, що пішов у світ та зайшов на Св'яту Гору (гора Атон, в Грецькій цїсарстві, на пол. схід від Солуня) і бачив там монастирі і полюбив чернече житє, а прийшовши в монастир, просив ігумена, щоби прийняв его між черцїв. Він (ігумен) послухав его, постриг его в черпї і дав ему ім'я Антоній. Навчивши его чернечого житя, сказав ему: „Иди знов на Русь і нехай буде благословене Св'ятої Гори з тобою, бо через тебе повстане много

*) Оповіданє найдавнішої літописи, т. зв. літописи Нестора.

черців; а поблагословивши, відпустив єго і сказав: „Іди в спокою“.

Антоній же прийшов до Києва і роздумував, де би поселити ся і ходив по монастирах, одначе не припали они єму до вподоби, бо так не хотів Бог і почав ходити по дебрах та горах, шукаючи, де би єму Бог вказав (місце); і прийшов на гору, де Ілїрион викопав був печерку і полюбив се місце і поселив ся там та почав молити ся Богу, говорячи зі слезами: „Господи! утверди мене в сїм місци і нехай буде на сїм місци благословенє Свѣятої Гори і мого ігумена, який мене постриг“. І почав там жити, молив Бога, їв цілий день лише сухий хлїб, пив воду в міру та копав печеру, не спочивав ні в день, ні в ночі, працював, чував та молив ся. Після сего дізнали ся добрі люди і приходили до него та приносили, чого єму треба; і пішла чутка про великого Антонія; і стали приходити до него та просили в него благословеня. Потім умер великий князь Ярослав, а наслідив по нїм єго син Ізяслав та засїв у Києві, а слава про Антонія пішла по Рускій землі. Ізяслав, дізнавши ся про єго жите, прийшов зі своєю дружиною та просив у него благословеня і молитви.

І дізнали ся всі про великого Антонія і почитали єго та почали приходити до него братчики і почав їх приймати і постригати; і зібрало ся около него братії в числі 12. Викопали велику печеру і церкву і келії, котрі є й до нинї в печері під старим монастирем. І промовив Антоній до зібраної братії: „Се Бог вас зібрав, братя і є ви тут через благословенє Свѣятої Гори, а я вас постригав; нехай буде на вас благословенє наперед від Бога, а потім від Свѣятої Гори“; і сказав ще їм отсе: „Жийте же собі і поставлю вам ігумена, а хочу їти сам оден на сю гору жити самітно як і вперід“. І настановив їм ігуменом Варлаама, а сам пішов на гору і викопав печеру, котра є під новим монастирем і там закінчив своє жите. Жив він з добродійства, не виходив пїгде з печери 40 лїт, а в нїй лежать єго мощі і по минїпний день. Живучи з ігуменом, умножило ся число брат-

чиків у печері і задумали поставити вні печери монастир; і прийшов ігумен з братчиками до Антонія і сказали ему: „Отче! умножило ся число братчиків, а не можемо помістити ся в печері, щоби Бог і твоя молитва позволили, то ми поставилиб церковцю вні печери“. І позволив їм Антоній. Ониж поклонили ся ему і поставили над печерою малу церковцю на імя Успеня Пресв. Богородиці. І почав Бог умножати черців молитвами Пресв. Богородиці і братчики нарадили ся з ігуменом поставити монастир; і прийшли братчики до Антонія і сказали: „Отче! число братчиків умножає ся, а ми хотілиб поставити монастир“.

Антоній зрадів і сказав: „Благословений Бог за все і нехай буде з вами молитва Пресв. Богородиці і Святих Отців на Святий Горі“. Сказавши се, післав одного з братчиків до князя Ізяслава і просив: „Мій княже! отсе Бог умножає братию, а місце мале, щоби ти дав нам ту гору над печерою“. Почувши се, зрадів Ізяслав і післав своїх мужів і дав їм сю гору. А ігумен і братчики заложили велику церкву і монастир, огородили мурованими стінами, церкву викінчили та прикрасили іконами (образами). І від тоді почав ся Печерський монастир, а що черці жили зразу в печері, від того прозвав ся Печерським монастирем; а пішов Печерський монастир від благословеня Святої Гори.

VI.

Дбалість князя Ярослава Мудрого про украшене Києва і книжну науку *).

Ярослав заложив город великий Київ (значить обвів его муром), у котрого в золоті ворота. Заложив він церкву св. Софії, митрополію, а відтак церкву над золотими воротами Благовіщення Пресв. Богородиці, опісля монастир св.

*) Оповіданє найдавнішої літопися, т. зв. літописи Нестора.

Юрія і св. Ірини. І за него стала християнська віра розводити ся і розширяти, черці почали множити ся і повставали монастирі. Ярослав любив церковні устави і сьвящеників любив вельми, а особливо черців. Брав ся він пильно до книг і читав їх часто в ночі і в день. Зібрав багато письменників і перекладав з грецької мови на словянську. Так списали многі книги і збірники, котрими поучають ся вірні і любують ся божественною наукою. Так то оден землю зоре, а другий посіє, інші жнуть і їдять корм щедрий, ось і тут: отець єго Володимир зорав землю і змягчив, сказатиб хрещенем просьвітив, сей же засіяв книжною наукою серця вірних людей, а ми жнемо, приймаючи книжну просьвіту. Велика бо буває користь з книжної науки, бо книги учать нас дороги покаяння, а мудрість і здержливість осягаємо книжною наукою, бо се ріки, що зрошують землю, се жерела мудрости; в книгах є незбагнена глибина ними потішаємо ся в смутку, они є уздою здержливости. Ярослав, як сказано, любив книжки і написавши багато, зложив їх в церкві св. Софії, котру сам построїв: украсив її золотом і сріблом і церковною посудю і в ній віддають звичайні пісні Богу в звичайних часах. І інші церкви ставив він по городах і містах, постановляв сьвящеників і визначував їм частину від свого майна, наказував їм учить людей, бо се їм поручено Богом і приходить часто в церкви. Так умножили ся сьвященики і християни. Радував ся вельми Ярослав, коли бачив багато церков і християн, а ворог сумував побіджений новими християнськими людьми.

VII.

Про военні походи та пригоди на довах князя Володимира Мономаха *).

Розповім вам, діти мої, про свою працю, що я потрудив ся та ходив у походи і на лови від 13-го року житя.

*) Виймок з єго „Поученя дітям“.

У перве післав мене батько на Ростов через край Вятичів, а у друге до Смоленська. Всіх більших походів відбув я 83, а решти поменших і не пригадаю. А замирень з князями заключив я 19, дещо при батьку, а решту без батька. А на ловах у лісах хапав я 30 раз дикі коні живцем. Два рази тур брав мене на роги разом із конем, олень топтав мене ногами, а два рази дось: оден топтав мене ногами, а другий колов рогами. Дикий кабан відорвав мені меч від пояса, медвідь укусив мене в коліно, лютий зьвір (рись) скочив мені на бедра і коня зо мною перевернув, а Бог заховав мене здоровим. З коня падав я багато разів, два рази розбив собі голову, калічив ся в руки і ноги, особливо замолоду. Що мав робити мій слуга, те робив я сам, і на війні і на ловах, день і ніч, у спекоті і на морозі, не давав собі спокою, не оглядав ся на намісників, робив я сам, що було треба.

VIII.

Татари здобувають Київ*).

В р. 1240. прийшов Батий до Києва з великою силою, многим множеством сили своєї, окружив город і обступила татарська сила і був город у великій облозі. Батий був під городом і єго вояки обсадили город, а від скрипу возів єго і реву множества вельблюдів єго і ржання стад єго коний не було нічого чути, і Руска земля була переповнена війском. Спіймали они (Русини) Татарина, іменем Товрула, і той розповів їм про всю силу їх (Татар). Батий поставив під городом тарани (прилади до розбивання стін) коло польських воріт, бо там прийшли були в дебри. День і ніч били тарани безнастанно, вибили стіни а тоді городяни вийшли на вибиті стіни і тут можна було бачити, як копії ломали ся, як щити

*) Оповідання Галицко-волинської літописи (гл. ст. 58., уст. 3.).

кололи ся, а стріли заслонили сьвітло побідженим. Димитрій (воевода) був ранений, а Татари вийшли на стіни і сиділи день і ніч. Тоді построїли городяни другий гóрод около Пресв. Богородиці. На другий день вранці напали на них Татари і був між ними страшний бій. Люди схоронили ся в церкві і вийшли на церковні зводи з шатрами своїми, так що від ваги завалили ся церковні стіни, а військо заняло таким способом гóрод. Димитрія вивели раненого, але не убили его задля его хоробрости.

IX.

Німці подивляють пишний стрій князя Данила і зброю его війська *).

Післав угорський король до Данила і просив его о поміч: бо воював тоді (король) з Німцями; і пішов (Данило) ему на поміч та прибув у Пожгу (на Угорщині). А прийшли були німецькі послы до него (до короля). І виїхав король з ними напротив князя Данила; а Данило стрівув его, уставивши своє військо в боевім порядку. Німці чудували ся татарській зброї (Данилового війська). Полки виглядали пишно в блискучій зброї: коні мали на собі скіряні накривала, а люди металеву зброю. Сам (Данило) їхав побіч короля по рускому обичаю: був кінь під ним на прочуд гарний, кульбаба з червоного золота, лук і шабля теж прикрашені золотом і ріжними дивними прикрасами; кафтач на нім з грецького золототканого шовку, обшитий золотими плоскими коронками; чоботи з зеленої скіри, вишивані золотом. Німці гляділи і чудували ся дуже, а король сказав до него (до Данила): „я не взяв би й тисячі срібла взамін за се, що ти прийшов по рускому обичаю твоїх батьків“;

*) Оповідане Галицко-волинської літописи.

а (Данило) просив ся в табор, бо було вельми голячо сего дня. Він же (король) взяв его за руку і завів до своєї падали і сам роздягнув его і вбрав его у власну королівську одержу, оказуючи в сей спосіб почесть для него.

Х.

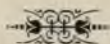
О пресьвітлім і православнім Василю князю Острожскім, київскім воєводі*).

Князь Василь-Константин Константинович Острожский виводить свій рід з благословенного руского покоління: пресловутного Володимира, в сьвятім хрещеню Василя, великого володаря Данила, руских князів, власний потомок; син пресьвітлого Константина, князя Острожского, а великого гетьмана великого князівства Литовского, воеводи троцького, обома річами вельми преславний, хоробростию і правовірностию, перший між рускими князями, великий оборонець і потіха всего руского народу; залізний мур на Україні, пострах і тремтінє для Татар; слава і сьвіча ясносьвітла Польского королівства, оздоба і окраса соймова, всіх загальних їздів око і потужна сила; его двір і люди наповняли дороги і міста: бо звик він їздити з многчисленною сьвітлою і стрійною дружиною; уродливий і красний, стать прегарна; муж о царских обичаях, повний ласкавости і побожних чеснот. Двір его сьвітлий і дородний, около него сильні мужі. Взагалі чоловік словом, силою і ділом, чеснотами і добродійствами преславний.

На его дворі перебували і бесідники славні і інші різні мудрці; були і славні учені, що знали грецку, словянську (то є церковно-словянську) і латинську мову. Підемо ще

*) Сю похвалу князя Василя-Константина Константиновича Острожского написав Захар Копистенський, архімандрит Печерської Лаври (гл. ст. 99., уст. 6.).

й до другої, висшої похвали: визначався побожністю в православній католицькій церкві; церква сияла різними світлими прикрасами;] церкви і двір того князя повні] євангельських і апостольських учителів, повні правдивих богословів, що знали богослове і праву віру. Архієреїв і священників вельми шанував, яко оборонець віри і Божих церков, сильний мідяний мур, поставлений Богом на Руси для нашої побожності, постійний у вітцівській вірі. І то знамените добродійство церквам показав і учинив, що печатною штукою видав немало богословських книг, через що] Церква Христова будуєся не лише ту на Руси, але й по інших краях спів-вірних нам народів. В побожності подібний рускому володареві Василю-Володимиру, що охрестив руский нарід. А коли перейдемо до його побожного життя, до милосерних учинків, до щедроти надавання церквам і монастирям, всего не зможемо тут виписати. Коротко кажучи, був він повний всяких чеснот і всім любий, як правовірним, так] і посторонним. А ось] нині я вважаю себе щасливим через те, що ласка Пресвятого Духа дала мені пером описувати таку славу руского народу.

XI.

Оповіданє про вдачу, житє-бутє та хоробрі діла козаків*).

Козаки є грецької віри, а звуть її на своїй мові рускою. Дуже шанують свята і пости, що займають вісім або дев'ять місяців у році і підчас їх не їдять мяса. Они дотепні і проникливі, вибагливі і щедрі, не жадні великого багатства, а страшенно цінять свою свободу: без неї не можуть жити і задля неї підіймають они повстання. Они дуже

*) Се оповіданє написав Француз Боплян, що в 1630-их і 1640-их рр. подорожував по Україні.

міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і згагу. На війні витревалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні, бо не цїнять свого життя. В чім проявляють они найбільше зручності і умілості — се бити ся табором, заслонивши ся возами; они дуже добре стріляють з рушниць, своєї звичайної зброї і боронять становища. Незлі они також на морі, але на кони не найліпші, і як би й на кони они були такіж сильні, як пішо, то, думаю, їх не можна булоб побороти*). На зріст гарні, проворні, сильні; люблять гарно убирати ся, се видно по них, як они обловлять ся добичию в сусідних сторонах, бо без того вбирають ся досить скромно. З природи мають добре здоров'я, від хвороби вмирають дуже рідко, хиба в дуже великій старості. Здебільшого кінчають життя на ложі слави, вбиті на війні.

Наміряючи ся йти на море, роблять се без дозволу короля, а беруть на се дозвіл у свого гетьмана. Потім збирають раду і вибирають отамана для начальства в сім поході. Потім удають ся в свою „війскову скарбницю“, своє збірне місце і там будують чайки. Чайки мають дві керми, з кожного кінця, тому, що при великій довжині чайки тратилиб багато часу на обертанє, коли треба, втікаючи, повернути ся назад. З кожного боку дають звичайно 10—12 весел і їдуть скорше як турецькі галєри веслами. Мають і щоглу й на ній вішають вітрило, досить лихо зроблене, але уживають его тільки в добру погоду, а під сильний вітер ліпше люблять веслувати. Помосту сі чайки не мають, але як і повно наливають ся водою, то очерет, прив'язаний навколо всього човна, не дає ему потонути. Тверезості пильнують остро, бо в походах они дуже цїнять тверезість. Рішивши йти походом на Татар, щоби відвдячити за кривди і руїну вчинену ними, они вибирають осінний час. Висила-

*) Боляня не говорять тут про козаків, яко їздців, бо були они від уродження знаменитими їздцями. Він має тут на думці козаків яко кінне військо, що не було так добре, як пр. польска кіннота, закована в залізо.

ють в такім разі на Запороже річи потрібні для війни і походу і для будови чайок, взагалі все, що вважають потрібним. Потім ідуть в степи 5. або 6. тисяч, все добрі козаки, добре оружжі; приходять на Запороже і будують чайки. Шістьдесят їх беруть ся до будови одної чайки і виготовляють їх більше-менше за два тижні, бо они майстри на всі руки. Таким чином за два або три тижні они виготовляють 80—100 чайок. В кожду чайку сідає 50—70 людей, кождий з двома рушницями і шаблею, а на берегах чайки 4—6 гарматок і потрібні припаси для поживи.

Так зібравши ся ідуть они Дніпром. Отаман має свій значок на щоглі і пливе звичайно на переді. Човни ідуть так тісно, що сливе оден другого торкає ся. Турки звичайно знають про похід і тримають кілька галер на устю Дніпра. щоб не дати їм вийти. Але козаки перехигруючи їх виходять темної ночі, перед новим місяцем, ховаючи ся в очеретах, що ростуть в Дніпрі. Галери не важать ся заходити туди, бо там нераз мали свій кінець; тому вдоволяють ся тим, що чекають їх у проході і хоч тут козаки їх все застають неприготованими, але все таки так скоро пройти, аби їх не побачили, козацкі чайки не можуть. Тоді йде вість по краях аж до Царгорода, а султан розсилає гонців по побережах, остерегаючи людність, аби стерегла ся, бо козаки на морі. Приїхавши, лишають козаки в кождій чайці тільки двох чоловіків і двох хлопців для сторожі, а самі, кождий з рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і палять. Як нагодить ся їм стрінити кілька галер або інших кораблів, они женуть за ними, нападають і здобувають. А роблять се так. За годину перед заходом сонця они починають сильно гребсти до корабля чи галери, щоб не стратити її з виду і так тримають ся до півночі. Тоді дають знак і гребуть сильно до кораблів, а половина людей приготовляє ся до битви, то значить, щоби приставши до кораблів, кинути ся в їх середину. Неприятель здивований, побачивши, що єго обпало 80—100 човнів, наповняючи кораблі людьми й здобуваючи їх відразу.

Гетьмана свого вибирають так. Збирають ся старі полковники й старі козаки, що мають між ними повагу і дають голоси на того, кого вважають найбільше здатним до того. Хто дістав більшість голосів, той вибраний. Так вибирають они свого начальника — буває се часом в пустім степу. Називають его на своїй мові гетьманом, слухають его, бо власть его необмежена. Він поступає суворо, але не рішає нічого без воєнної ради.

XII.

Про вдачу і хоробрі діла гетьмана Петра Сагайдачного *).

Сей Петро Конашевич настільки підіймав ся над своїм простим походженням**) і способом життя своїм острим розумом, визначною зрілостію гадок, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з повною справедливостю мусить бути зачислений для потомства між найвизначнійших людей Польщі. Скільки проводив він запорожским війском, всюди окритий славою своїх подвигів на суші й морі користував ся він незмірною ласкою судьби. Кілька разів погромивши Татар на Перекопских степах, наводив страх на Крим. Там він заняв худобу на степах, у самої ціли відобрав добичу, захоплону на Руси. Коли Володислав (королевич, пізнійше король) оружною рукою вертав собі право на Московску державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога, здучив ся з ним під самою Москвою, столицею держави, обніс побідні корогви по безмірних просторах її, попустошивши огнем і мечем ворожі краї, обернувши в сумні руїни

*) Оповідання Поляка Якова Собєського (батька пізайшого короля Івана Собєського), що разом із Сагайдачним брав участь в Хотинській війні.

**) Се невірно, бо Сагайдачний походив з рускої шляхти.

такі незвичайно сильні своїм положенєм і залогами міста, як Єлець, Шаць, Ливни, Калуга. Обтяжений багатою добычю, зробив він своє ім'я пострахом для цілої Московщини. Неменше прославили ім'я Конашевича єго морські походи: і тут була звісна єго судьба, що завсїгди приносила щасливі вислїди єго походам і кілька зруйнованих визначнійших торговельних міст Європи і Азії, попадені околиці Царгорода і вкінці рідка оборотність, проявлена ним у Хотинській війні, все се неустанно збільшало єго славу серед Турків. І взагалї був се чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив житє, в битві перший, в відступленю останній, проворний, діяльний. В таборі був він сторожкий мало спав, на нарадах був обережний і в усяких розмовах дуже маломовний. Обряд і релїгію грецьку окружав він почесстю незвичайно горячою.

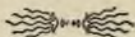
XIII.

Посольства чужосторонних володарів у гетьмана Хмельницького*).

В Рїздво Христове (1649.р.) прислав король (польський) єго милїсть своїх великих послів, то є князя Четвертинського і пана воєводу київського Адама Кисїля з иншими благочестивими панами в посольстві до гетьмана Хмельницького і всего війська Запорозжского. А по причині їх приходу зложив гетьман Хмельницький раду в Переяславі і там по Рїзді Христовім приїхав зі всіма полковниками і сотниками. І там на тій радї в Переяславі вручили панове послї королївскі при посольстві привїлей (письмо) на вільности і булаву і бунчук, хоругву, бубни, війскові знаки від короля єго милости, хочачи закінчити ту війну. Там же і послї від угорського короля були на тій радї: так зараз по всіх землях

*) Оповіданє літописи Самовидця (гл. ст. 134., уст. 2.).

пішла слава козацка і Хмельницького, що різні володарі відзивали ся з приязню і дарунки прислали, бо послі від єго царского величества з Москви, від господарів волоского і молдавского, з великими дарунками стали приходити. Принявши великих послів короля єго милости і ті клейноти війскові і дарунки великі, відправив (Хмельницький) тих послів з честію, обіцяючи все після жаданя короля єго милости вчинити і занехати сеї війни, тільки щоби при стародавних вільностях своїх козацких оставати.

ЗМІСТ.

	Сторона
Вступ	3—8
I. Що таке рідна історія?	
II. Слов'яни.	
1. Правітчина Слов'ян, їх назва і розселення. 2. Заняття, віра і прикмети Слов'ян. 3. Перші слов'янські держави. Початки Польщі. 4. Введення християнства серед Слов'ян.	

Історія України-Руси.

I. Українсько-руський наріз і його землі	9—15
1. Ім'я і історичний розвиток імені українсько-руського народу; простір і чисельність. 2. Границі земель українсько-руського народу тепер а давню. 3. Слов'янські предки українсько-руського народу. 4. Зверхний вигляд, заняття і прикмети. 5. Віра і релігійні обряди. 6. Домашнє, родинне та суспільне життя.	
II. Казочна історія України-Руси	15—18
1. Переказ про св. Андрея і основаня Києва. 2. Літописне оповідання про закликання Варягів: Рюрик, Аскольд і Дир. 3. Князь Олег Віщий.	

Перша доба.

Від початків Рускої держави до утрати її самостійности та переходу під владу Литви і Польщі.

I. Св. Володимир Великий (979—1015)	19—28
1. Початки Рускої держави. 2. Перші київські князі: Олег, Ігор, св. Ольга, Святослав. 3. Володимир Великий відбудовує Руску державу. Відносини до сусідів. 4. Відносини до Греції. Охрещення Руси. „Двоєвіре“. 5. Культура на Руси за Володимира: будівництво, штурка, гроші, освіта. 6. Внутрішнє правління Володимира: відносини до громади.	

	Сторона
II. Ярослав Мудрий (1019—1054)	28—33
1. Боротьба о Київ. 2. Відносини до сусідів. 3. Внутрішні справи: розширення християнства, законодавство, освіта, будівництво. 4. Поділ держави: заповіт Ярослава.	
III. Володимир Мономах (1113—1125)	33—38
1. Руска держава розпадає ся: княжі усобиці. 2. Змагання Володимира Мономаха до згоди. Боротьба з Половцями. 3. Володимир Мономах київським князем: відносини до сусідів; внутрішня діяльність. „Поучення дітям“. 4. Запад Києва. Початки Московської держави і московського народу.	
IV. Данило Романович Галицький (1205—1264)	39—50
1. Князі Ростиславичі. 2. Роман Мстиславич, „самодержець всеї Руси“. 3. Боротьба о Галичину. 4. Татари: битва над Калкою і зруйнування Києва. 5. Данило в орді. Союз з Угорщиною. 6. Зносини з папою. Коронація Данила. 7. Відносини до інших сусідів. 8. Відносини до Татар. Смерть Данила. 9. Останні хвилі Галицько-волинської держави.	
V. Державний і громадський лад, побут і культура на Руси в княжій добі	51—59
1. Князь, віче, боярська рада. 2. Дружина, церковні люди, „люди“. 3. Побут і культура.	

Друга доба.

Українсько-руські землі під владою Литви і Польщі.

I. Боротьба Литви та Польщі о Галицько-волинські землі	60—64
1. Литва збирає рускі землі. 2. Любарт галицько-волинським князем. 3. Правління Казимира Великого в Галичині.	
II. Злука Польщі і Литви	64—71
1. Охрещення Литви і перша злука з Польщею. 2. Боротьба Литви о державну самостійність. 3. Повстання князя Глинського. 4. Люблинська унія.	
III. Суспільний лад в українсько-руських землях під литовським і польським правлінням	71—80
1. Зміна давнього ладу. 2. Князі-пани. 3. Земляни-шляхта, путні бояри, неповноправна шляхта. 4. Селяни; останки громадської самоуправи; закріпощення. 5. Міщани і духовенство.	

IV. Князь Константин Острожский (1540—1608) і Берестейська унія (1596)

80—88

1. Занепад освіти на Русі. 2. Церковні братства.
3. Острожська академія. 4. Заходи около церковної унії. 5. Берестейська унія. Св. Йосафат Кунцевич.

Трета доба.

Боротьба українсько-руського народу за самостійність України-Руси та упадок народного й культурно-релігійного життя.

I. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1614—1622) і київський митрополит Петро Могила (1632—1647)

89—100

1. Доля українсько-руського народу під польським правлінням. 2. Початки козащини. 3. Початки козацького устрою. 4. Перші козацькі війни з Польщею. 5. Гетьман Сагайдачний. 6. Київська Могилянська колегія.

II. Гетьман Богдан Хмельницький (1648—1657)

101—111

1. Нові козацькі повстання. 2. Хмельниччина. Перша війна з Польщею. 3. Дальший похід Хмельницького. Вїзд до Києва. 4. Друга війна з Польщею. Зборівський договір. 5. Розрив з Польщею і злука з Московщиною.

III. Руїна (1657—1687)

112—118

1. Козацький лад на Україні. 2. Гетьман Іван Виговський. 3. Гетьман Петро Дорошенко.

IV. Гетьман Іван Мазепа (1687—1709)

118—130

1. Новий суспільний лад в лівобічній Україні. 2. Боротьба Мазепи за самостійність України. 3. Знесення Гетьманщини і зруйноване Сїч. 4. Гайдамаччина і Коліївщина. 5. Опришки.

V. Народне і культурно-релігійне життя в українсько-руських землях від половини XVII. ст.

130—135

1. Народне і культурно-релігійне життя в українсько-руських землях Польщі. Синод в Замостю. 2. Народне і культурно-релігійне життя в українсько-руських землях під Московщиною.

Четверта доба.

Відроджене українсько-руського народу під владою Росії і Австрії.

I. Відроджене українсько-руського народу під владою Росії

135—143

1. Почин народного відродження на Україні: Іван Котляревський. 2. Харківський кружок. 3. Тарас Шевченко. Кирило-Методіївське братство. 4. Петербурзький і київський кружок. Знесення кріпацтва. Указ з 1876. р. 5. Нові часи: „подув весни“ в Росії.

II. Відроджене українсько-руського народу під владою Австрії 143—160

1. Прилука Галичини і Буковини до Австрії. 2. Заходи австрійського правительства около подвигнення галицьких і угорських Русинів. 3. Почин галицько-руського відродження: „Руска трійця“. 4. Подув „весни народів“ в Галичині. 5. Москвофільський і народовецький рух. 6. Нові часи: просвітно-науковий і господарський розвиток українсько-руського народу в Галичині. 7. Почин відродження і занепад Угорської Руси. 8. Відроджене Буковинської Руси. 9. Американська Русь: українсько-руські переселенці з Угорщини, Галичини і Буковини.

Літописна табличка найважливіших подій в історії України-Руси 161—162

Вибір з літописних оповідань про українсько-руський на-рід в давнину та про його славних людей . . . 163—184

I. Подорож Русинів з Новгороду Великого Дніпром та Чорним морем до Царгорода. II. Хоробрість князя Святослава Ігоровича. III. Переказ про Кожемяку. IV. Длячого князь Володимир Святий прийняв Христову віру з Греції? V. Засновники Печерської Лаври. VI. Дбалість князя Ярослава Мудрого про украшене Києва та книжну науку. VII. Про военні походи та пригоди на ловах князя Володимира Мономаха. VIII. Татари здобувають Київ. IX. Німці подивляють пишний стрій князя Данила і зброю його війська. X. О просвітлім і православнім Василю князю Острожським, київським воєводі. XI. Оповіданє про вдачу, жите-бутє та хоробрі діла козаків. XII. Про вдачу і хоробрі діла гетьмана Петра Сагайдачного. XIII. Посольства чужосторонніх володарів у гетьмана Хмельницького.

СПИС ОБРАЗКІВ.

	Сторона
1. Київ ізза Дніпра	III.
2. Київ, де був старий город	IV.
3. Новгород Великий з княжим двором Ярослава Мудрого (зі старинного малюнка)	V.
4. Аскольдова могила в Києві	VI.
5. Печерська Лавра і печерські оселі в Києві	VII.
6. Київське військо (зі старинного малюнка)	VIII.
7. Київська княжа родина (так убирали ся й бояри і багаті люди; зі старинного малюнка з 1073. р.)	VIII.
8. Князь св. Володимир Великий (так зображений на київських грошах)	IX.
9. Анна Ярославна, королева французка (з ритовини на основі старинного малюнка)	X.
10. Золоті і срібні гроші Володимира Великого	XI.
11. Соборна церква св. Софії в Києві в XI. ст. (зі старинного малюнка)	XII.
12. Останки „Золотих воріт“ в Києві (після відкопани 1802. р.)	XII.
13. Домовина Ярослава Мудрого в церкві св. Софії в Києві	XIII.
14. Домовина Нестора в Печерській Лаврі	XIII.
15. Т. зв. „Нерушима стіна“ в церкві св. Софії в Києві	XIV.
16. Останки Десятинної церкви в Києві	XV.
17. Дзвін князя Любарта-Дмитра у Львові	XV.
18. Печатка Юрія Львовича: а) верхня сторона; б) відворотна сторона	XV.
19. Королівський вінець Данила	XVI.
20. Власноручний підпис Анни Ярославни	XVII.
21. Найстарший знаний вид Львова (з 1617. р., з сучасної ритовини)	XVII.
22. Замок в Острозі	XVIII.
23. Гробниця князя Константина Івановича Острожского в Печерській церкві в Києві	XIX.
24. Т. зв. Волоска (Успенська) церква у Львові	XX.
25. Руский львівський міщанин, член львівського братства (зі старинного малюнка)	XXI.
26. Князь Константин Константинович Острожский (зі старинного малюнка)	XXI.
27. Загодовний листок Острожської Біблії	XXII.
28. Св. Йосафат Кунцевич (зі старинного малюнка)	XXII.
29. Кирило Терлецький, єпископ луцький (зі старинного малюнка)	XXIII.
30. Іпатий Потій, єпископ володимирський (зі старинного малюнка)	XXIII.

31. Петро Могила, київський митрополит (зі старинного малюнка)	XXIV.
32. Козак	XXIV.
33. Дніпрові пороги	XXV.
34. Острів Чортомлик, де була Січ	XXVI.
35. Галера і чайки (зі старинних малюнків)	XXVII.
36. Запорозька Січ	XXVII.
37. Козацька рада (зі старого малюнка)	XXVIII.
38. Козацькі клейноти	XXVIII.
39. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (зі старинного малюнка)	XXIX.
40. Гетьман Богдан Хмельницький (з сучасної ритовини)	XXIX.
41. Власноручний підпис Богдана Хмельницького	XXX.
42. Адам Кисіль, київський воєвода (зі старинного малюнка) . .	XXX.
43. Гетьман Іван Виговський (зі старинного малюнка)	XXXI.
44. Гетьман Петро Дорошенко (з сучасної ритовини)	XXXI.
45. Гетьман Іван Мазепа (з сучасної ритовини Галяховського 1708. р.)	XXXII.
46. Власноручний підпис Мазепи	XXXII.
47. Церква, побудована Богданом Хмельницьким в Суботіві (з малюнка Тараса Шевченка)	XXXIII.
48. Дім Мазепи в Чернигові	XXXIII.
49. Київська Академія і її ученики (зі старинної ритовини Інокентія Щирського, монаха Чина св. Василя В.) . . .	XXXIV.
50. Іван Котляревський	XXXV.
51. Тарас Шевченко	XXXV.
52. Маркіян Шашкевич	XXXVI.
53. Осип Юрій Федькович	XXXVI.

КАРТИ.

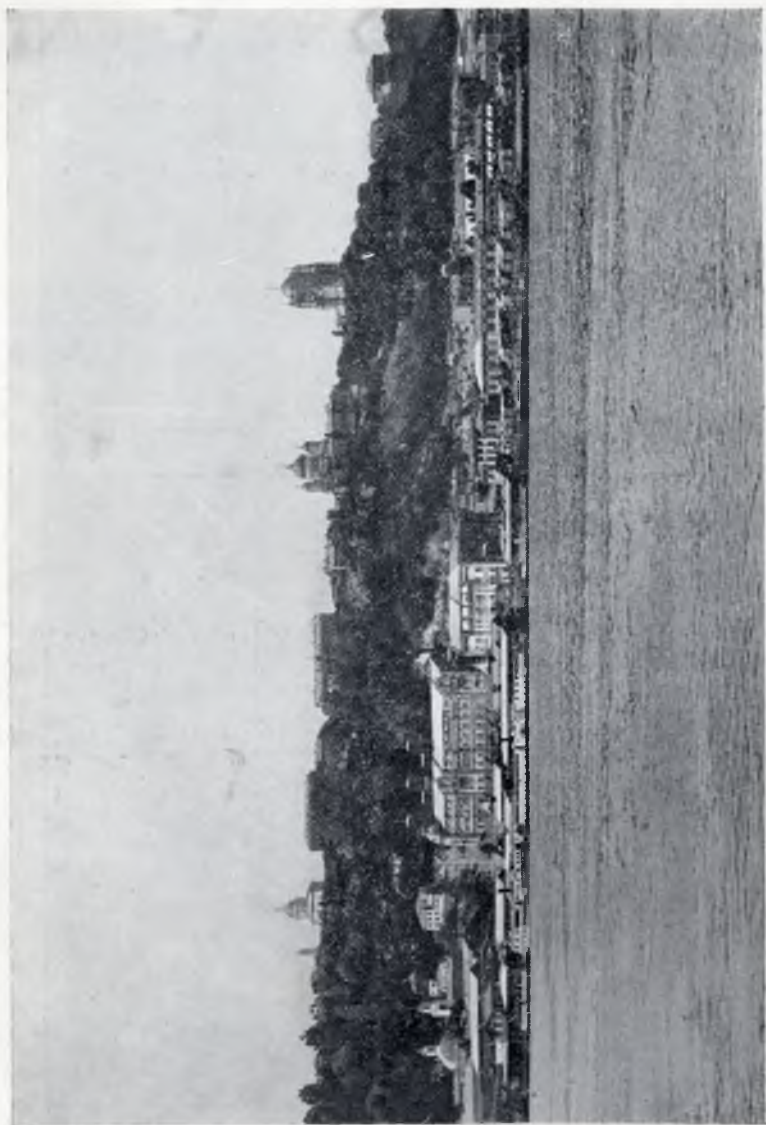
1. Карта розселення Слов'ян: границі цілої Слов'янщини і границі розселення українсько-руських племен в часі утворення Рускої держави (IX.—X. століття). Розмір 1 : 15,000,000.

2. Карта найважливіших місцевостей з історії України-Руси X.—XX. ст. Розмір 1 : 7,400,000.

Поправки важнійших похибок.

Сторона:	Рядок:	Замість:	Мав бути:
10	17 з гори	в Галичині	в Галичині і в Угорщині
66	9 „	права	ліва
69	4 „	Московщина]	Московщина
73	6 „	власників	власників
76	10 „	власників	власників
78	5/6 з долини	державу. Завдяки	державу завдяки
127	9 „	свобільника	свобільника
135	6 з гори	відродження	відродження
119	6 з гори	Зразу був	Зразу не був

О Б Р А З К И

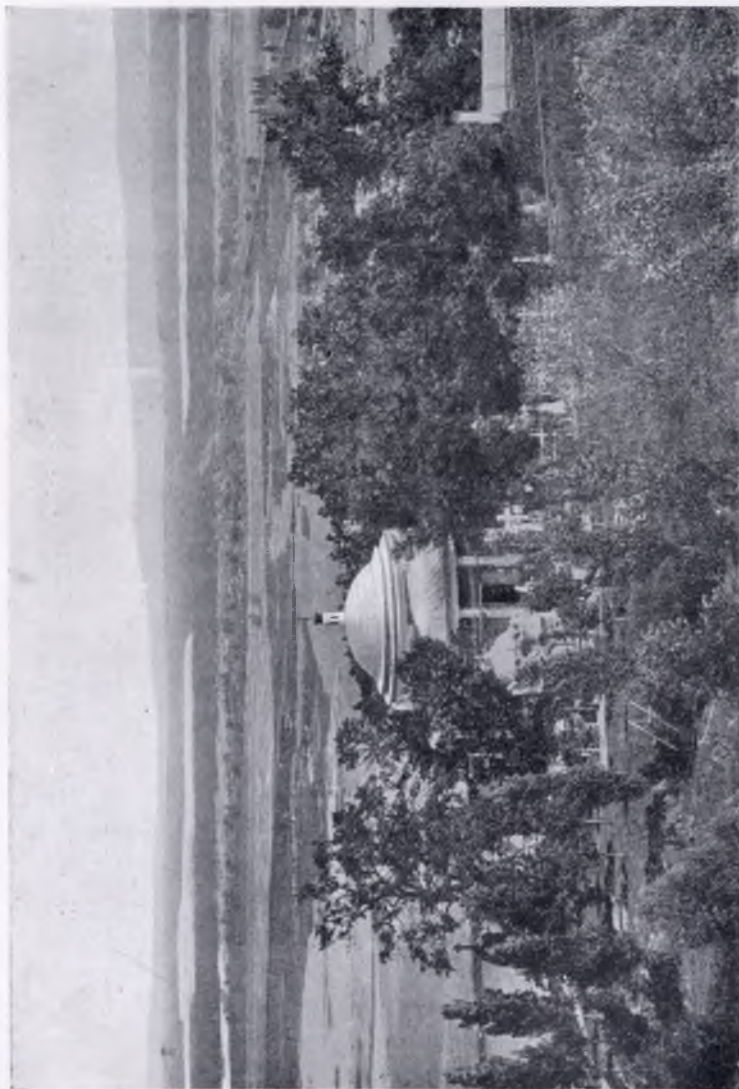
1. Київ ізза Дніпра.

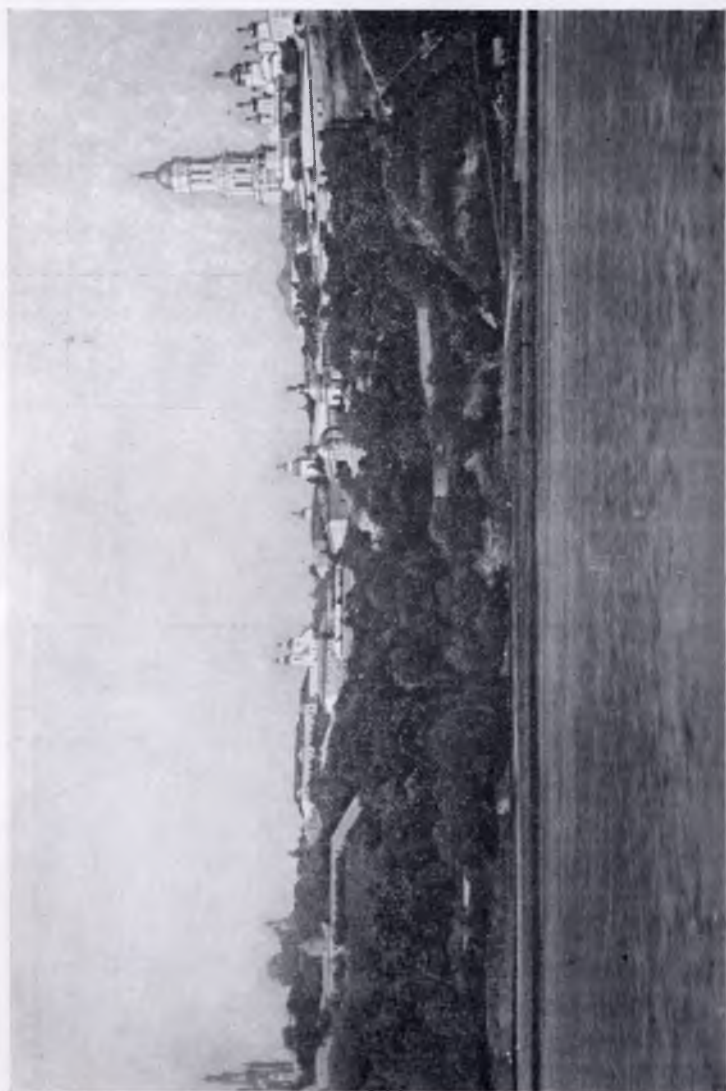
2. Київ, де був старий город.

3. Новгород Великий з княжим двором Ярослава Мудрого
(зі старинного малюнка).

4. Асכולдова могила в Києві.

б. Печерска Лавра і печерські оселі в Києві.

6. Київське військо
(зі старинного малюнка).

7. Київська княжа родина
(так убирали ся й бояри і богаті люди; зі старинного малюнка з 1073. р.).

8. Князь св. Володимир Великий
(так зображений на київських грошах).

9. Анна Ярославна, королева французска
(з ритовини на основі старинного малюнка).

10. Золоті і срібні гроші Володимира Вел.

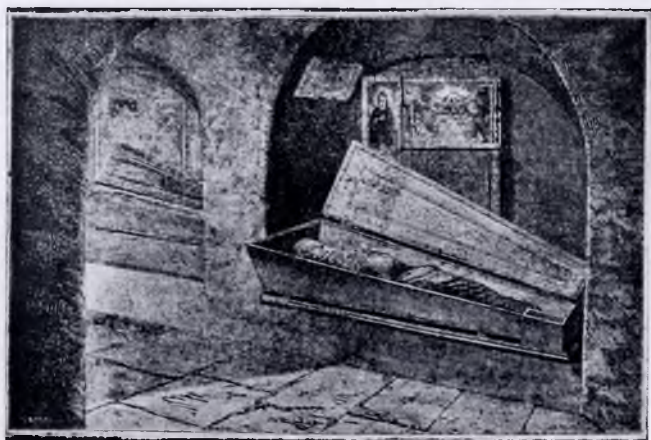
11. Соборна церква св. Софії в Києві в XI. ст.
(зі старинного малюнка).

12. Останки „Золотих воріт“ в Києві
(після відкопаня 1802. р.).

13. Домовина Ярослава Мудрого в церкві св. Софії в Києві.

14. Домовина Нестора в Печерській Лаврі в Києві.

15. Т. зв. „Нерушима стіна“ в церкві св. Софії в Києві.

16. Останки Десятинної церкви в Києві.

17. Дзвін князя Любарта-Дмитра
у Львові

а)

б)

18. Печатка Юрія Львовича: а) верхня сторона; б) відворотна сторона.

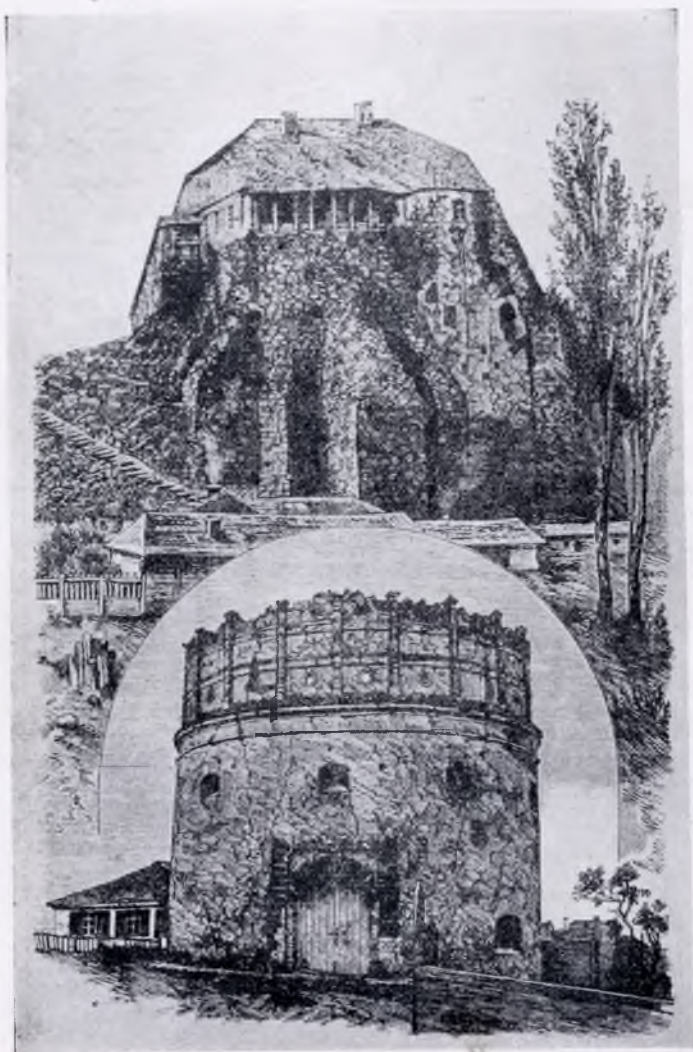
19. Королівський вінець Данила.

АНЧРЗННА

20. Власноручний підпис Анни Ярославни.

21. Найстарший знаний вид Львова (з 1617. р.)
(з сучасної ритовини).

22. Замок в Острозі.

23. Гробница князя Константина Ивановича Острожского
в Печерській церкві в Києві.

24. Т. зв. Водоска (Успенська) церква у Львові.

26. Князь Константин Константинович Острожский
(зі старинного малюнка).

25. Руский львівський міщанин, член львівського братства
(зі старинного малюнка).

27. Заголовний листок Острозької Біблії.

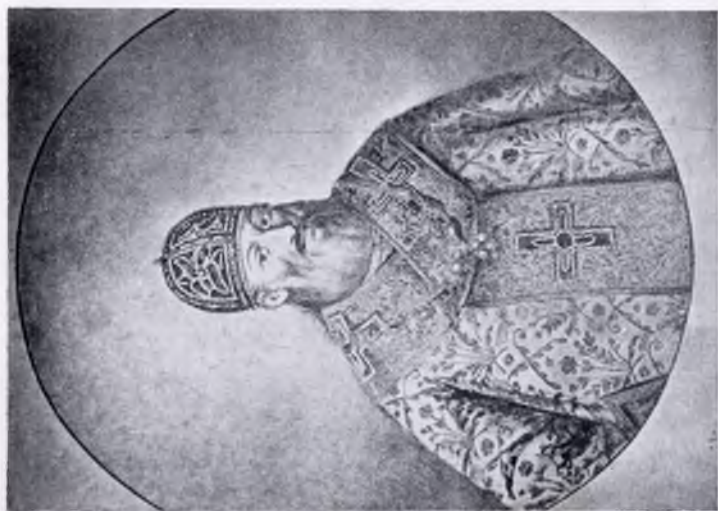
28 Св. Йосафат Кунцевич
(зі старинного малюнка).

29. Кирило Терлецький, єпископ луцький
(зі старинного малюнка).

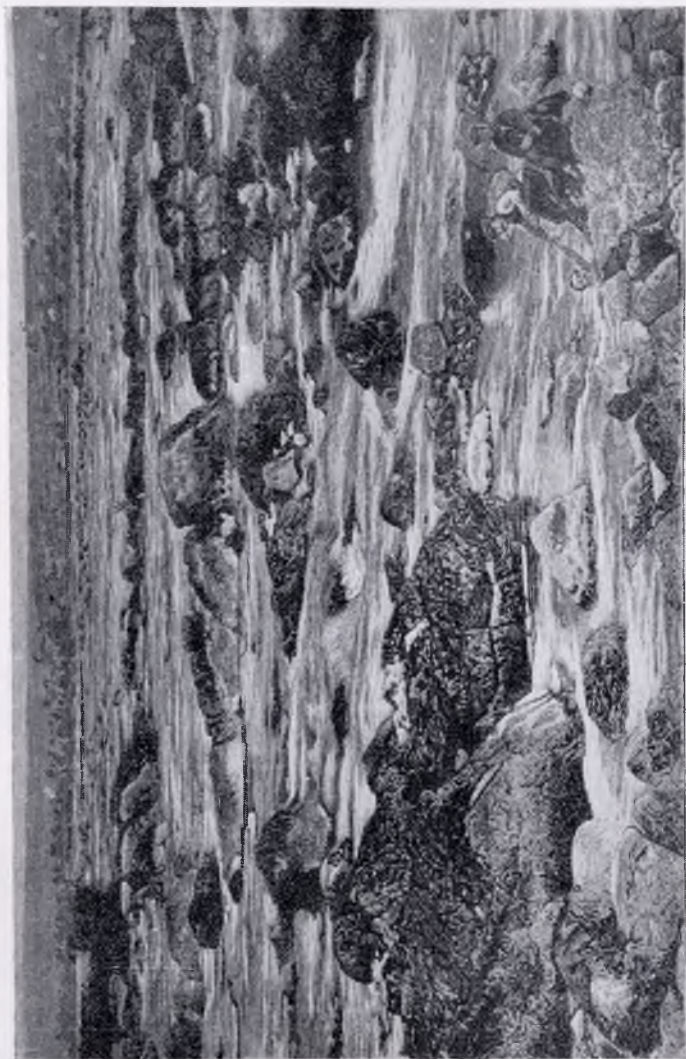
30. Іпатій Потій, єпископ володимирський
(зі старинного малюнка).

31. Петро Могила, київський митрополит
(зі старинного малюнка).

32. Ковак.

ЗЗ. Дніпрові пороги.

34. Остров Чортомлик, де була Січ.

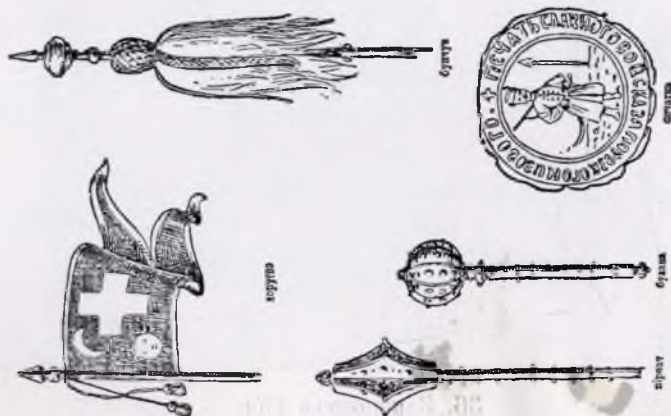
35. Галера і чайки
(зі старинних малюнків).

36. Запорозька Січ.

37. Козацка рада
(зі старого малюнка).

38. Козацкі клейноти.

39. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний
(зі старинного малюнка).

40. Гетьман Богдан Хмельницький
(з сучасної ритовини).

Богдан Хмельницький
 вашого Царного Великого
 Запорозького

41. Власноручний підпис Богдана Хмельницького.

42. Адам Кисіль, київський воєвода
 (зі старинного малюнка).

43. Гетьман Іван Вигівський
(зі старинного малюнка).

44. Гетьман Петро Дорошенко
(з сучасної ригвини).

45. Гетьман Іван Мазепа
(з сучасної ритовини Галяховського 1708. р.)

46. Власноручний підпис Мазепи.

47. Церква, побудована Богданом Хмельницьким в Суботіві
(з малюнка Тараса Шевченка).

48. Дім Мазепи в Чернигові.

49. Київська Академія і її ученики
(зі старинної ритовини Інокентія Щирського, монаха Чина св. Василя В.).

50. Иван Котляревский.

51. Тарас Шевченко.

52. Маркіян Шапкевич.

53. Осип Юрій Федькович.

українсько-руських племен в часі утворення Рускої держави

(IX—X. століття)

Розмір 1:15,000,000.

КАРТА РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Границі цілої Слов'янщини Границі розселення українсько-руських племен в часі утворення Рускої держави

(IX—X. століття)

Розмір 1:15,000,000.

На схід від Грінвіча

Рисував Др. В. Гернобич.

ЛІТ. А. АНДРЕЙЧУК ЛЬВІВ.

KAPPA

VRATIN-PYON

11

9 (47)
Б-246Б

372.

4P
101

226

(1986)

5 р. 57 к. 1000

ОПОВІДАННЯ

РАДЬОСЬ ЗОСБІРНИК